Vol. 23 1947

JOURNAL

OF THE

BOMBAY BRANCH

OF THE

ROYAL ASIATIC SOCIETY

(New Series)

EDITED BY

P. V. KANE
A. A. A. FYZEE
N. K. BHAGWAT

CONTENTS

PUBLISHED BY THE SOCIETY
1949

LONDON AGENT:
ARTHUR PROBSTHAIN
41, Great Russell Street, London, W.C. 1

BOMBAY BRANCH

OF THE

Royal Asiatic Society

MANAGING COMMITTEE

President :

THE HON'BLE MR. JUSTICE M. C. CHAGLA, B.A. (OXON.), BAR.-AT-LAW.

Vice-Presidents :

DEWAN BAHADUR KRISHNALAL MOHANLAL JHAVERI, M.A., LL.B.

MAHAMAHOPADHYAYA P. V. KANE, M.A., LL.M.

SIR FRANCIS LOW, KT.

PROF. P. A. WADIA, M.A.

Honorary Secretary :

S. R. TIKEKAR, ESQ.

Honorary Financial Secretary :

P. G. SHAH, ESQ., C.I.E., M.A., B.SC.

Members :

PROF. M. D. ALTEKAR, M.A.

PROF. R. D. CHOKSI, M.A.

A. A. A. FYZEE, ESQ., M.A. (Cantab.), LL.B., BAR.-AT-LAW.

PROF. V. A. GADGIL, M.A.

PRINCIPAL A. B. GAJENDRAGADKAR, M.A.

DR. G. S. GHURYE, M.A., PH.D.

W. M. HARTWELL, ESQ.

R. E. HAWKINS, ESQ., M.A.

DR. P. M. JOSHI, M.A., PH.D.

PRINCIPAL P. N. JOSHI, M.SC.

SIR SORABJI D. SAKLATVALA, KT.

C. J. SHAH, ESQ., M.A.

PROF. C. R. SHAH, M.A.

SAIF F. B. TYABJI, ESQ., M.A., B.SC.

PROF. H. D. VELANKAR, M.A.

MADAME SOPHIA WADIA.

JOURNAL

OF THE

BOMBAY BRANCH

OF THE

ROYAL ASIATIC SOCIETY

(New Series)

EDITED BY

P. V. KANE

A. A. A. FYZEE

N. K. BHAGWAT

VOLUME 23

1947

PUBLISHED BY THE SOCIETY

1949

LONDON AGENT:

ARTHUR PROBSTHAIN

41, Great Russell Street, London, W.C. 1

TABLE OF CONTENTS

NEW SERIES, Vol. 23, 1947

ARTICLES

REVIEWS OF BOOKS

JOURNAL

OF THE

BOMBAY BRANCH

OF THE

ROYAL ASIATIC SOCIETY

VOL. 23 1947

PRĀKṚTA AND APABHRAṀŚA METRES

(Classified List and Alphabetical Index)

By H. D. VELANKAR

(*Continued from Volume 22*)

X. त्रिभङ्गी

(Strophes of 3 stanzas)

1 खण्ड (III, 17)+खण्ड+गीति (I, 30) = द्विपदीखण्ड H., IV, 77; KD., II, 36; R., V, 1.

2 मात्रा (VI, 9)+दोहा (IV, 76)+उल्लाल (I, 22) = त्रिभङ्गी KD., II, 36.

3 द्विपदी (III, 158)+खण्ड+गीति (I, 30) = त्रिभङ्गी KD., II, 37.

4 अधिकाक्षरा (III, 151)+निर्वापिता (III, 72)+गीति = त्रिकलक VJS., IV, 43–45. = निर्वापिताशीर्षक VJS., IV, 45 Com.

5 द्विपदी (III, 158)+अवलम्बक (III, 4)+गीति = त्रिभङ्गी H., IV, 80; R., V, 3.

6 मञ्जरी (III, 106)+खण्डिता (III, 29)+गीति = त्रिभङ्गी H., IV, 81 Com.

XI. चतुर्भङ्गी

(1) गाथा+त्रिकलक (= अधिकाक्षरा + निर्वापिता and गीति; cf. X, 4 above) = तल VJS., IV, 80.

XII. पञ्चभङ्गी

(1) गाथा+त्रिकलक (cf. X, 4)+गाथा = तालवृन्त VJS., IV, 80.

Brief Notes to the List.

I, 20, 30, 39, 40, 43, 44; II, 1, 3, 5–10, 12–25: See Apabhraṁśa Metres II at *Bombay University Journal*, Nov., 1936, p. 53, para. 45.

I, 96: The Caturmātras in the odd lines of Viśālā should always contain two short letters in them, while those in the even places should either be Jagaṇas or contain all short letters.

II, 4: A Gāthā contains two halves, both of which are divided into two parts each. The first part in each half contains 12 Mātrās; the second part of the first half contains 18, while the second part of the second half contains only 15 Mātrās. The 12 Mātrās in the first part are made up of three Caturmātras of any kind. But a long letter must not be used at the junction of the Caturmātras, combining Mātrās from the earlier and the later ones. The second part of the first half is made up of four Caturmātras (of which the third must either be a Jagaṇa or contain all short letters, the others may be of any kind) followed by a long letter at the end. In the second part of the second half, we have in succession two Caturmātras of any kind, a short letter, one Caturmātra of any kind and a long letter at the end. A Jagaṇa must, however, never be employed for a Caturmātra in the odd places of a Gāthā.

II, 11: In the first half of Mālā we have 36 short letters followed by a Ragaṇa and two long letters at the end. The second half of Mālā is identical with that of Gāthā.

III, 28: To make up the 14 Mātrās in the lines of Hākali, Caturmātras of Sagaṇa or Bhagaṇa type or those that contain two short letters should be employed.

III, 33: In Sumanā the third Caturmātra is either a Sagaṇa or contains two long letters.

III, 40: According to CK. and PP., the last Caturmātra must be a जगण; for the Sanskrit Paddhatika, cf. Hemacandra, Chandonuśāsana (NSP. ed. 1912, Bombay), p. 26*a*, line 6ff.

III, 43–47: All the five metres are treated as Sanskrit Mātrā Vṛttas by other metricians. In all the five the first Caturmātra may be of any kind except the Jagaṇa, and the last two Mātrās should always be represented by a long letter. Otherwise, the 9th Mātrā in Mātrāsamaka, 5th and 8th in Viśloka, 5th, 8th and 9th in Citrā, 9th and 12th in Vānavāsikā, must be represented by short letters, while the 9th and 10th Mātrās of Upacitrā must be together represented by a long letter.

III, 56: Both the Pañcamātras must be Antyaguru in Vilāsinī.

III, 63: In Bāṇāsikā the 3rd Caturmātra is either a Jagaṇa or must contain all short letters. The 4th must have a long letter at the end.

III, 85: The Pañcamātra is either SIS or IIIS and the Trimātra is IS according to VJS.

III, 95: Āvalī is identical with Helā (III, 122) but with 2 Mātrās less at the end.

III, 107: Even No. 120 is called Taraṅgaka, when the last Sagaṇa is substitued by a Trimātra.

III, 119: The two Pañcamātras must always contain a long letter at the end.

III, 122: In Helā the 1st and the 3rd Caturmātras must either be a Jagaṇa or contain all short letters.

III, 124: In Hīra each of the three Ṣaṇmātras must consist of a long letter followed by 4 short letters.

III, 131: The 2nd of the three Caturmātras in a Kāvya must either be a Jagaṇa or contain all short letters.

III, 133: Out of the 6 Caturmātras in Utsāha, the 3rd and the 5th must either be a Jagaṇa or contain all short letters. In other places any one excepting the Jagaṇa may be used.

III, 134: Of the three Caturmātras in Vastuvadana, 1st and 3rd must not be a Jagaṇa; the 2nd must either be a Jagaṇa or contain all short letters.

III, 151: In Adhikākṣarā, out of the 5 Caturmātras, the 2nd and the 4th must never be a Jagaṇa.

III, 152: In Gaganāṅga a line contains 25 Mātrās spread over 20 letters. The 1st must be a Caturmātra group of any kind; then follow 18 Mātrās followed by a short and a long letter at the end. The restriction about letters means that the line must have 5 long and 15 short letters of which 1 short and 1 long must be at the end and a long letter must not be used so as to combine the 4th and the 5th Mātrās.

III, 153: Mugdhikā is identical with Adhikākṣarā, but with 1 Mātrā added after the 16th.

III, 155; 158: Kāmalekhā is identical with Dvipadī but has 1 Mātrā less in the last Caturmātra. In a Dvipadī, the 1st and the last of the 5 Caturmātras must either be Jagaṇas or contain all short letters.

III, 161: Racitā II is identical with Dvipadī (III, 158); but the 1st Caturmātra in it must contain all short letters. The Yati in Racitā is after the 7th letter, while there is no definite Yati in Dvipadī.

III, 164: A stanza made of mixed lines of Adhikākṣarā, Mugdhikā, Citralekhā, Mallikā and Dīpikā (III, 151, 153, 154, 156, 163) is the stanza in the Lakṣmikā metre.

III, 169-170: In Sāmudgaka the Caturmātras in the 4th and the 6th places should preferably be Jagaṇas. When Sāmudgaka is characterized by Yamaka it is called Udgatā Galitaka. Generally the Pañcamātra in the 3rd place in both should be a Yagaṇa.

III, 175: In Ugra Galitaka, the Caturmātras in the odd places must not be Jagaṇas, while those in the even places must either be Jagaṇas or contain all short letters.

III, 184: According to CK. a line of Durmilā must contain all Sagaṇas in it; but PP. recommends the use of 2 long letters for the Caturmātras in the odd places now and then. This would change the rhythm entirely.

III, 187: In Khaṇḍodgatā the initial Caturmātra must end in a long letter, while those in the even places may either be Jagaṇas or contain all short letters.

III, 194: In Mālā Galitaka the Caturmātras in odd places must not be Jagaṇas, but those in the even places must either be Jagaṇas or contain all short letters.

III, 195: When in the first half of a Gāthā (II, 9) any even number of Caturmātras is added before the final long letter, and when this long letter is substituted by a Trimātra, it becomes the line of the Sama Śīrṣaka. Among these added Caturmātras those in the even places except the last one, must either be Jagaṇas or contain all short letters. The last Caturmātra in the even place which is also the penultimate Caturmātra in the line, must not be a Jagaṇa or a Sarvalaghu.

III, 196: When any odd number of pairs of Caturmātras is added at the end of each line in a Mālā Galitaka (III, 194), observing the same rule about their employment as in that metre, it becomes a Viṣama Śīrṣaka.

IV. 11: This is another Mukhagalitā. It is said to be of four kinds according as it contains 5 or 7 or 9 or 11 Caturmātras in its 2nd and 4th lines. The odd lines of all Mukhagalitās contain only 7 Mātrās. The even lines on the other hand contain 1 Caturmātra followed by 2 Pañcamātras and then by 4, or 6, or 8, or 10 Caturmātras with a Trimātra at the end of all. The even lines should resemble a Daṇḍaka at their beginning, i.e. there should be six short letters at the beginning, and should rhyme with each other. The commentator records another opinion that like Daṇḍaka the Caturmātras should be of the same type.

IV, 11*a*: This is another Khaṇḍodgata with 7 Mātrās in the odd lines and 57 Mātrās in the even ones. This is identical with the fourth kind of the above-mentioned Mukhagalitā; but this does not resemble a Daṇḍaka. The formation of its

even lines is, however, the same. These two metres defined by VJS., IV, 47 and 100-101 were not understood by me when I brought out the edition. But now both are perfectly clear.

B. Alphabetical Index

AN EMENDATION IN THE TEXT OF THE *ABHIDHARMAKOŚAKĀRIKĀ*, IV, 74. (Published in this Journal, N.S. Vol. 22 (1946) p. 88, l. 9.)

By V. V. Gokhale

This kārikā appears on folio 22*b*, which as has been pointed out in the Introduction on p. 74 (*ibid.*) is one of the pages of the MS. on which the writing has become very faint and illegible. The beginning of the kārikā, viz. *anyasaṃjñoditaṃ vākyam* had therefore to be determined on the basis of L.V.P.'s reconstruction of the text, which has generally proved an efficient guide on similar occasions.

My learned friend, Muni Jambūvijaya, however, has kindly suggested in his letter (from Talegaon-Dhamdhere, dated 16-8-1948) a correction of this phrase on the basis of a quotation of the first-half of the kārikā by Siddhasena in his commentary called *Tattvārthaśāstraṭīkā* on Umāsvāti's *Tattvārthādhigamasūtra*, VII, 9, which reads: अपरे तु मोहादयुक्तं मृषालक्षणं ब्रुवते । अन्यथासंज्ञिनो वाक्यमर्थाभिज्ञे मृषावचः । यद्वचनं यमर्थं ब्रवीति तस्मिन्नन्यथासंज्ञी भवति चौरमचौरमिति, यं वाऽधिकृत्य ब्रवीति स तस्य वाक्यस्याऽर्थाभिज्ञो यदि भवति ततस्तद्वाक्यं मृषावादः etc. ।। (ed. by H. R. Kapadia, Surat, 1930, Sheth Devachand Lalbhai Jain Pustakoddhār Fund Series, No. 76, Part II, p. 75, ll. 15ff.).

I think, this settles the point satisfactorily and it would be proper to adopt the reading, viz. *anyathāsaṃjñino* (instead of *anyasaṃjñoditam*), which besides allowing itself to be read as such into the faint photographic marks indicating the text of the MS. expresses the sense of the original in a correct form.

I am greatly indebted to the Muniji for having suggested this emendation.

FRAGMENTS FROM THE ABHIDHARMASAMUCCAYA OF ASAṂGA

By V. V. Gokhale

In an article entitled *A rare manuscript of Asaṃga's Abhidharmasamuccaya*, submitted to the Harvard Journal of Asiatic Studies, I have described in brief the significance and the nature of the incomplete palm leaf manuscript, discovered by Rāhula Sāṃkṛtyāyana in the Tibetan monastery of 'Ṣa. lu near Si. ga, rtse'. The following eight fragments (A to H) found therein comprise nearly two-fifths of the full text of the *Abhidharmasamuccaya* of Ācārya Asaṃga, with whose advent the Buddhist philosophical thought appears to be entering into a compromise with the methods of mysticism, although its constructions are still based upon a deep and penetrating analysis of all mental phenomena and an enormous amount of such scriptural learning as is set forth, e.g. in the *Abhidharmakośa*, composed by his younger brother Vasubandhu.

For preparing the critical edition of these fragments the following sources, known so far, have been utilized:—

(1) Photographs of seventeen palm leaves, containing the Saṃskṛta fragments of the *Abhidharmasamuccaya*, written in a script belonging, on palaeographical evidence, to the first half of the eleventh century A.D. See the list of MSS. published by Rāhula Sāṃkṛtyāyana in *JBORS.*, Vol. XXXIII, pt. i, p. 48, title No. 312.

(2) Tibetan translation by Jinamitra, Śīlendrabodhi, etc. of the full text of the *Abhidharmasamuccaya*, found in Mdo LVI, foll. $47a^{6}$–$129b^{5}$ of the Narthang edition of the Tibetan Tanjur, belonging to the Adyar Library.

(3) Chinese translation by Hsüan Chuang of the full text of the *Abhidharmasamuccaya* (which, by the way, is slightly inflated as compared to Nos. 1-2 above), printed in Vol. XXXI, No. 1605, Pp. $663a^{1}$–$694b^{10}$ of the Taisho edition of the Chinese Buddhist Canon, belonging to the Bombay University Library.

(4) Photographs of a complete Saṃskṛta MS. of the *Abhidharmasamuccaya-bhāṣya*, containing 149 folios, written in a script belonging approximately to the thirteenth century A.D. by the scribe Panditavaidya-śrī-Amaracandra. See *JBORS.*, Vol. XXI, pt. i, p. 35, title No. 86 in the list of MSS. discovered in the Tibetan monastery of Ngor by Rāhula Sāṃkṛtyāyana.

(5) Tibetan translation by Jinamitra, Śīlendrabodhi, etc., of No. 4 above, attributed here to Jinaputra (= Rājaputra Yaśomitra ?), found in Mdo LVII, foll. 1a–135a of the Narthang Tanjur from Adyar.

(6) Chinese translation by Hsüan Chuang of the *Abhidharmasamuccayavyākhyā* of Sthiramati, printed in Vol. XXXI, No. 1606, Pp. 694b–774a of the Taisho edition from Bombay. The authorship of Sthiramati is of late authenticity. See No. 7 below.

(7) Tibetan translation by Jinamitra, later revised by the Tibetan Sanskritist Sūryadhvajaśrībhadra, of the *Abhidharmasamuccayavyākhyā*, found in Mdo LVII, foll. 135a–349a of the Narthang Tanjur from Adyar. This is attributed again to Jinaputra (= Yaśomitra ?), although it corresponds with No. 6 above, which is attributed to Sthiramati by the Chinese and which, unlike Yaśomitra's *Sphuṭārthā Abhidharmakośavyākhyā*, follows the method of quoting the basic text in full before commenting upon it.

Both the Tibetan and the Chinese translations of the *Abhidharmasamuccaya* (Nos. 2 and 3 above) proved to be of great use not only in fixing the interpunctuation

and understanding the exact meanings of technical terms, but also in gaining a general view of the complete original work, which has its own scheme for dividing the subject into parts and sections. In the following summary the eight fragments falling within the different sections are represented by the letters A to H in curved brackets, the minus sign being used to indicate the incompleteness of the passage on either side:

Abhidharmasamuccaya

I. Lakṣaṇasamuccaya (foll. 1–16b)

- (i) (Dharmatraya = Skandhadhātvāyatanāni)
  1. kati
  2. kimupādāya
  3. Lakṣaṇa
  4. Vyavasthāna (—A—)
  5. Anukrama
  6. Artha
  7. Dṛṣṭānta
  8. Prabheda (—B—)
- (ii) Saṃgraha
- (iii) Saṃprayoga (—C)
- (iv) Samanvāgama (C)

II. Viniścayasamuccaya (foll. 16b–45)

- (i) Satyaviniścaya
  1. Duḥkhasatya (C—, —D)
  2. Samudayasatya (D—)
  3. Nirodhasatya
  4. Mārgasatya (—E—)
- (ii) Dharmaviniścaya (—F)
- (iii) Prāptiviniścaya (—G—, —H—)
- (iv) Sāṃkathyaviniścaya

On the basis of a thorough comparative study of the above-mentioned material it should be possible to restore the missing portions, which constitute nearly 60% of the original Saṃskṛta text of the *Abhidharmasamuccaya*, particularly with the help of the Saṃskṛta commentary (No. 4 above), which explains and discusses many of the important technical terms relating to the Buddhist Yogaśāstra. I hope to be able to publish this Saṃskṛta commentary and a reconstruction of the lost portions of the *Abhidharmasamuccaya* at a later date, if circumstances permit. In the meanwhile, the fragments published here need not be withheld from scholars, who will find them of sufficient interest and usefulness in understanding in greater detail the philosophical speculations current in the Gupta age; see e.g. the theory of The Five Skandhas and the Ālayavijñāna (foll. 3a-5b) in Fragment A, and that of the Pratītyasamutpāda (fol. 12b) in Fragment B, (explained in special treatises by Vasubandhu in his Pañcaskandhaka, Triṃśikā and Pratītyasamutpādādivibhaṅganirdeśa, etc.), the description of the states of life after death (fol. 19a-b) in Fragment D (which may be compared with Bhagavadgīta VIII, 23–26), the paths of salvation (comparable with those of the Pātañjala Yoga) in Fragment E, the superiority of the Mahāyāna doctrine as detailed in the Vaipulya texts, in Fragment F.

Asaṃga's thought being deeply rooted in the pre-Mādhyamika Buddhist traditions of learning, the language of his work retains a number of canonical archaisms both in respect of grammar and style: e.g. tyājana, lajjanā, paripūri, yadbhūyasā, apratisaṃkhyāya, paramapāramiṃ prāptāh, naivaśaikṣāṇāśaikṣāṇi, adhyātmaṃkāyaḥ, srotaāpannaḥ, kati duḥkhaduḥkhatāni, no tu Bodhisattvaḥ, etc.; the system of orthography has therefore not been kept quite rigid. The single *avagraha* sign has been used only for the initial *a* of an uncompounded word. A few additions have been made to the Saṃskṛta text of the MS. on the basis of the Chinese and Tibetan sources; these have been enclosed into square brackets along with a few minor

corrections and omissions in the MS., restored on their strength. The lacunae in the full original text of the *Abhidharmasamuccaya* have been noted at the beginning or end of each Fragment in terms of the written or unwritten folio numbers in the Saṃskṛta MS.(-Skt.), the corresponding portion of the Tibetan translation (No. 2 above, from the Narthang edition= Tib.), and that of the Chinese translation (No. 3 above, from the Taisho edition= Ch.), which last divides each page into three horizontal sections, here noted as *a*, *b*, *c*. The number of lines have been shown on the top of the number of the Tibetan folio or the Chinese page.

These fragments were first copied out in the winter of 1945-46, when I had the pleasure of having frequent consultations on the Chinese sources with my friend Prof. Kin Kemo, who was then living in Poona for deepening his knowledge of Saṃskṛta philosophical literature. I am glad to acknowledge the financial assistance and the Library facilities offered by the University of Bombay for enabling me to undertake the present investigation. My thanks are due to Mr. Y. A. Godbole, I.C.S., Dr. P. M. Joshi and Prof. H. D. Velankar for their willingness to promote this endeavour. To my friend Prof. D. D. Kosambi I owe all the encouragement I needed for steering ahead under unfair weather.

Abhidharmasamuccaya

(*Lacuna :* Skt. 1-2 ; Tib. $47a^{6}$–$50b^{7}$; Ch. $663a^{1}$–$664a^{3}$)

A

[संज्ञास्कन्धव्यवस्थानं कतमत् । षट् संज्ञाकायाः । चक्षुःसंस्पर्शजा संज्ञा श्रोत्रघ्राण-] (fol. 3a) जिह्वाकायमनःसंस्पर्शजा संज्ञा । यया सनिमित्तमपि संजानाति, अनिमित्तमपि, परीत्तमपि, महद्गतमपि, अप्रमाणमपि, नास्ति किञ्चिदित्याकिञ्चन्यायतनमपि संजानाति ॥ सनिमित्तसंज्ञा कतमा । अव्यवहारकुशलस्याऽनिमित्तधातुसमापन्नस्य भवाग्रसमापन्नस्य च संज्ञां स्थापयित्वा यावदन्या संज्ञा ॥ अनिमित्तसंज्ञा कतमा । या स्थापिता संज्ञा ॥ परीत्ता संज्ञा कतमा । यया कामधातुं संजानाति ॥ महद्गता संज्ञा कतमा । यया रूपधातुं संजानाति ॥ अप्रमाणसंज्ञा कतमा । यया आकाशानन्त्यायतनं विज्ञानानन्त्यायतनं च संजानाति ॥ अकिञ्चनसंज्ञा कतमा । यया आकिञ्चन्यायतनं संजानाति ॥

संस्कारस्कन्धव्यवस्थानं कतमत् । षट् चेतनाकायाः । चक्षुःसंस्पर्शजा चेतना, श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनःसंस्पर्शजा चेतना । यया कुशलत्वाय चेतयते, संक्लेशाय चेतयते, अवस्थाभेदाय चेतयते । इतीयं चेतना वेदनां संज्ञां च स्थापयित्वा तदन्ये चैतसिका धर्माश्चित्तविप्रयुक्ताश्च संस्काराः संस्कारस्कन्ध इत्युच्यते ॥ ते पुनः कतमे । मनस्कारः स्पर्शः छन्दोऽधिमोक्षः स्मृतिः समाधिः प्रज्ञा श्रद्धा ह्रीरपत्राप्यमलोभोऽद्वेषोऽमोहो वीर्यं प्रश्रब्धिरप्रमाद उपेक्षाऽविहिंसा रागः प्रतिघो मानोऽविद्या विचिकित्सा सत्कायदृष्टिरन्तग्राहदृष्टिर्दृष्टिपरामर्शः शीलव्रतपरामर्शो मिथ्यादृष्टिः क्रोध उपनाहो म्रक्षः प्रदाश ईर्ष्या मात्सर्यं माया शाठ्यं मदो विहिंसा आह्रीक्यमनपत्राप्यं स्त्यानमौद्धत्यमाश्रद्ध्यं कौसीद्यं प्रमादो मुषितस्मृतिताऽसंप्रजन्यं विक्षेपो मिद्धं कौकृत्यं वितर्को विचारश्च ॥

चेतना कतमा । चित्ताभिसंस्कारो मनस्कर्म । कुशलाकुशलाव्याकृतेषु चित्तप्रेरणकर्मिका ॥ मनस्कारः कतमः । चेतस आभोगः । आलम्बने चित्तधारणकर्मकः ॥ स्पर्शः कतमः । त्रिक-

सन्निपात इन्द्रियविकारपरिच्छेदः। वेदनासन्निश्रयदानकर्मकः॥ छन्दः कतमः। ईप्सिते वस्तुनि तत्तदुपसंहृता कर्तुकामता। वीर्या[रम्भ]सन्निश्रयदानकर्मकः॥ अधिमोक्षः कतमः। निश्चिते वस्तुनि यथानिश्चयं धारणा। असंहार्यताकर्मकः॥ स्मृतिः कतमा। संस्तुते वस्तुनि चेतसोऽसंप्रमोषः। अविक्षेपकर्मिका॥ समाधिः कतमः। उपपरीक्ष्ये वस्तुनि चित्तस्यैकाग्रता। ज्ञानसन्निश्रयदानकर्मकः॥ प्रज्ञा कतमा। उपपरीक्ष्य एव वस्तुनि धर्माणां प्रविचयः संशयव्यावर्तनकर्मिका॥

श्रद्धा कतमा। अस्तित्वगुणवत्त्वशक्यत्वेष्वभिसंप्रत्ययः (fol. 3b) प्रसादोऽभिलाषः। छन्दसन्निश्रयदानकर्मिका॥ ह्रीः कतमा। स्वयमवद्येन लज्जना। दुश्चरितसंयमसन्निश्रयदानकर्मिका॥ अपत्राप्यं कतमत्। परतोऽवद्येन लज्जना। तत्कर्मकमेव॥ अलोभः कतमः। भवे भवोपकरणेषु वाऽनासक्तिः। दुश्चरिताप्रवृत्तिसन्निश्रयदानकर्मकः॥ अद्वेषः कतमः। सत्त्वेषु दुःखे दुःखस्थानीयेषु च धर्मेष्वनाघातः। दुश्चरिताप्रवृत्तिसन्निश्रयदानकर्मकः॥ अमोहः कतमः। विपाकतो वा आगमतो वाऽधिगमतो वा ज्ञानं प्रतिसंख्या। दुश्चरिताप्रवृत्तिसन्निश्रयदानकर्मकः॥ वीर्यं कतमत्। कुशले चेतसोऽभ्युत्साहः सन्नाहे वा प्रयोगे वाऽलीनत्वे वाऽव्यावृत्तौ वाऽसंतुष्टौ वा। कुशलपक्षपरिपूरणपरिनिष्पादनकर्मकः॥ प्रश्रब्धिः कतमा। कायचित्तदौष्ठुल्यानां प्रतिप्रश्रब्धेः कायचित्तकर्मण्यता। सर्वावरणनिष्कर्षणकर्मिका॥ अप्रमादः कतमः। सवीर्यकानलोभाद्वेषामोहान्निश्रित्य या कुशलानां धर्माणां भावना सास्रवेभ्यश्च धर्मेभ्यश्चित्ताऽऽरक्षा। स च लौकिकलोकोत्तरसंपत्तिपरिपूरणनिष्पादनकर्मकः॥ उपेक्षा कतमा। सवीर्यकानलोभाद्वेषामोहान्निश्रित्य या संक्लिष्टविहारवैरोधिकी चित्तसमता चित्तप्रशठता चित्तस्यानाभोगावस्थितता। संक्लेशानवकाशसन्निश्रयदानकर्मिका॥ अविहिंसा कतमा। अद्वेषैकांशिका करुणता। अविहेठनकर्मिका॥

रागः कतमः। त्रैधातुकोऽनुनयः। दुःखसंजवनकर्मकः॥ प्रतिघः कतमः। सत्त्वेषु दुःखे दुःखस्थानीयेषु च धर्मेष्वाघातः। अस्पर्शविहारदुश्चरितसन्निश्रयदानकर्मकः॥ मानः कतमः। सत्कायदृष्टिसन्निश्रयेण चित्तस्योन्नतिः। अगौरवदुःखोत्पत्तिसन्निश्रयदानकर्मकः॥ अविद्या कतमा। त्रैधातुकमज्ञानम्। धर्मेषु मिथ्यानिश्चयविचिकित्सासंक्लेशोत्पत्तिसन्निश्रयदानकर्मिका॥ विचिकित्सा कतमा। सत्येषु विमतिः। कुशलपक्षाप्रवृत्तिसन्निश्रयदानकर्मिका॥ सत्कायदृष्टिः कतमा। पञ्चोपादानस्कन्धानात्मत आत्मीयतो वा समनुपश्यतो या क्षान्ती रुचिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः। सर्वदृष्टिगतसन्निश्रयदानकर्मिका॥ अन्तग्राहदृष्टिः कतमा। पञ्चोपादानस्कन्धान् शाश्व[त]तो वा उच्छेदतो वा समनुपश्यतः या क्षान्ती रुचिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः। मध्यमाप्रतिपन्निर्याणपरिपन्थकर्मिका॥ दृष्टिपरामर्शः कतमः। दृष्टिं दृष्ट्याश्रयांश्च पञ्चोपादानस्कन्धानग्रतः श्रेष्ठतो विशिष्टतः परमतश्च समनुपश्यतो या क्षान्ती रु-(fol. 4a) चिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः। असद्दृष्ट्यभिनिवेशसन्निश्रयदानकर्मकः॥ शीलव्रतपरामर्शः कतमः। शीलं व्रतं शीलव्रता[श्रयां]श्च पञ्चोपादानस्कन्धान् शुद्धितो युक्तितो नैर्याणिकतश्च समनुपश्यतो या क्षान्ती रुचिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः। श्रमवैफल्यसन्निश्रयदानकर्मकः॥ मिथ्यादृष्टिः कतमा। हेतुं वाऽपवदतः फलं वा क्रियां वा सद्वा वस्तु नाशयतः मिथ्या वा विकल्पयतो या क्षान्ती रुचिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः। कुशलमूलसमुच्छेदकर्मिका, अकुशलमूलदृढतासन्निश्रयदानकर्मिका, अकुशले

प्रवृत्तिकर्मिका, कुशले चाऽप्रवृत्तिकर्मिका वा ।। या एताः पञ्च दृष्टय आसां कति समारोपदृष्टयः कत्यपवाददृष्टयः । चतस्रः समारोपदृष्टयः । ज्ञेये स्वभावविशेषसमारोपतामुपादाय दृष्टौ चाग्रशुद्धिसमारोपतामुपादाय ।। एका यद्भूयसा अपवाददृष्टिः ।। याश्च पूर्वान्तकल्पिका दृष्टयो याश्चापरान्तकल्पिका दृष्टयः, ताः कतिभ्यो दृष्टिभ्यो वेदितव्याः । द्वाभ्यां सर्वाभ्यो वा ।। या अव्याकृतवस्तुषु दृष्टयस्ताः कतिभ्यो दृष्टिभ्यो वेदितव्याः । द्वाभ्यां सर्वाभ्यो वा ।। कं दोषं पश्यता भगवता स्कन्धधात्वायतनेषु पञ्चभिः कारणैरात्मा प्रतिक्षिप्तः । सत्कायदृष्टिपरिगृहीतान्पञ्च दोषान्पश्यता । विलक्षणतादोषं, अनित्यतादोषं, अ[स्वातंत्र्य]दोषं, निर्देहतादोषं, अयत्नतोमोक्षदोषञ्च ।। या पञ्चसूपादानस्कन्धेषु विंशतिकोटिका सत्कायदृष्टिः—रूप[मा]त्मेति समनुपश्यति, रूपवन्तमात्मानं, आत्मीयं रूपं, रूपे आत्मानं, वेदनां संज्ञा संस्कारान्विज्ञानमात्मेति समनुपश्यति, विज्ञानवन्तमात्मानं, आत्मीयं विज्ञानं, विज्ञाने आत्मानं— तत्र कत्यात्मदृष्टयः कत्यात्मीयदृष्टयः । पञ्चात्मदृष्टयः पञ्चदशात्मीयदृष्टयः ।। केन कारणेन प[ञ्चदशा]त्मीयदृष्टयः । सम्बन्धात्मीयतामुपादाय, वशवर्तनात्मीयतामुपादाय, अविनिर्भागवृत्त्यात्मीयतां चोपादाय ।। सत्कायदृष्टिर्निरूपितवस्तुका वक्तव्या, अनिरूपितवस्तुका वक्तव्या । अनिरूपितवस्तु[का] वक्तव्या रज्ज्वां सर्पबुद्धिवत् ।।

क्रोधः कतमः । प्रत्युपस्थितेऽपकारनिमित्ते प्र[तिघां]शिकश्चेतस आघातः । शस्त्रादानदण्डादानादिसंरम्भसन्निश्रयदानकर्मकः ।। उपनाहः कतमः । तत ऊर्ध्वं प्रतिघांशिक एव वैराशयस्याऽनुत्सर्गः । अक्षान्तिसन्निश्रयदानकर्मकः ।। म्रक्षः कतमः । सम्यक्चोदितस्य मोहांशिका (fol. 4b) अवद्यप्रच्छादना । कौकृत्यास्पर्शविहारसन्निश्रयदानकर्मकः ।। प्रदाशः कतमः । प्रतिघांशिकः क्रोधोपनाहपूर्वङ्गमश्चेतस आघातः । उच्चप्रगाढपारुष्यवचनसन्निश्रयदानकर्मकोऽपुण्यप्रसवकर्मकोऽस्पर्शविहारकर्मकश्च ।। ईर्ष्या कतमा । लाभसत्काराध्यवसितस्य परसंपत्तिविशेषे द्वेषांशिकोऽ[मर्ष]कृतश्चेतसो व्यारोषः । दौर्मनस्यास्पर्शविहारकर्मिका ।। मात्सर्यं कतमत् । लाभसत्काराध्यवसितस्य परिष्कारेषु रागांशिकश्चेतस आग्रहः । असंलेखसन्निश्रयदानकर्मकम् ।। माया कतमा । लाभसत्काराध्यवसितस्य रागमोहांशिकाऽभूतगुणसंदर्शना । मिथ्याजीवसन्निश्रयदानकर्मिका । शाठ्यं क[तमत् ।] लाभसत्काराध्यवसितस्य रागमोहांशिका भूतदोषविमालना सम्यगववादलाभपरिपन्थकरम् ।। मदः कतमः । आरोग्यं वा आगम्य यौवनं वा, दीर्घायुष्कलक्षणं वोपलभ्यान्यतमान्यतमां वा सास्रवां संपत्तिं रागांशिकं नन्दीसौमनस्यम् । सर्वक्लेशोपक्लेशसन्निश्रयदानकर्मकः ।। विहिंसा कतमा । प्रति[घांशि]का निर्घृणता निष्करुणता निर्द[यता] । विहेठनकर्मिका । आह्रीक्यं कतमत् । रागद्वेषमोहांशिका स्वयमवद्येनाऽलज्जना । सर्वक्लेशोपक्लेशसाहाय्यकर्मकम् ।। अनपत्राप्यं कतमत् । रागद्वेषमोहांशिका परतोऽवद्येनाऽलज्जना । सर्वक्लेशोपक्लेशसाहाय्यकर्मकम् ।। स्त्यानं कतमत् । मोहांशिका चित्ताकर्मण्य[ता । स]र्वक्लेशोपक्लेशसाहाय्यकर्मकम् ।। औद्धत्यं कतमत् । शुभनिमित्तमनुसरतो रागांशिकश्चेतसोऽव्युपशमः । शमथपरिपन्थकर्मकम् ।। आश्रद्ध्यं कतमत् । मोहांशिकः कुशलेषु धर्मेषु चेतसोऽनभिसंप्रत्ययोऽप्रसादोऽनभिलाषः । कौसीद्यसन्निश्रयदानकर्मकम् ।। कौसीद्यं कतमत् । निद्रापार्श्वशयनसुखल्लिकामागम्य मोहांशिकश्चेतसोऽनभ्युत्साहः । कुशलपक्षप्रयोगपरिपन्थकर्मकः ।। प्रमादः कतमः । सकौसीद्यान् लोभद्वेषमोहान्निश्रित्य

कुशलानां धर्माणामभावना सास्रवेभ्यश्च धर्मेभ्यश्चेतसोऽनारक्षा। अकुशलवृद्धिकुशलपरिहाणिसन्निश्रयदानकर्मकः॥ मुषितस्मृतिता कतमा। क्लेशसंप्रयुक्ता स्मृतिः। विक्षेपसन्निश्रयदानकर्मिका॥ असंप्रजन्यं कतमत्। क्लेशसंप्रयुक्ता प्रज्ञा यथाऽसंविदिता कायवाक्चित्तचर्या प्रवर्तते। आपत्तिसन्निश्रयदानकर्मकम्॥ विक्षेपः कतमः। रागद्वेषमोहांशिकश्चेतसो विसारः। स पुनः स्वभावविक्षेपः, बहिर्धाविक्षेपः, अध्यात्मविक्षेपः, निमि[त्त]विक्षेपः, दौष्ठुल्यविक्षेपः, मनसिकारविक्षेपश्च॥ स्वभावविक्षेपः कतमः। पञ्च विज्ञानकायाः॥ बहिर्धाविक्षेपः कतमः। कुशलप्रयुक्तस्य पञ्चसु कामगुणेषु चेतसो विसारः॥ अध्यात्मविक्षेपः कतमः। (fol. 5a) कुशलप्रयुक्तस्य लयौद्धत्यास्वादना॥ निमित्तविक्षेपः कतमः। परसम्भावनां संपुरस्कृत्य कुशलप्रयोगः॥ दौष्ठुल्यविक्षेपः कतमः। अहंकारममकारास्मिमानपक्ष्यं दौष्ठुल्यमागम्य कुशलप्रयुक्तस्योत्पन्नोत्पन्नेषु वेदितेष्वहमिति वा ममेति वाऽस्मीति वा उद्ग्रहो व्यवकिरणा निमित्तीकारः॥ मनसिकारविक्षेपः कतमः। समापत्त्यन्तरं वा यानान्तरं वा समापद्यमानस्य संश्रयतो वा यो विसारः। वैराग्यपरिपन्थकर्मकः॥

मिद्धं कतमत्। मिद्धनिमित्तमागम्य मोहांशिकश्चेतसोऽभिसंक्षेपः, कुशलः, अकुशलः, अव्याकृतः, काले वा अकाले वा, युक्तो वा अयुक्तो वा। कृत्यातिपत्तिसन्निश्रयदानकर्मकः॥ कौकृत्यं कतमत्। यदभिप्रेतानभिप्रेतं कारणाकारणमागम्य मोहांशिकश्चेतसो विप्रतिसारः, कुशलमकुशलमव्याकृतं, काल अकाले, युक्तमयुक्तञ्च। चित्तस्थितिपरिपन्थकर्मकः॥ वितर्कः कतमः। चेतनां वा निश्रित्य प्रज्ञां वा पर्येषको मनोजल्पः। सा च चित्तस्यौदारिकता॥ विचारः कतमः। चेतनां वा निश्रित्य प्रज्ञां वा प्रत्यवेक्षको मनोजल्पः। सा च चित्तस्य सूक्ष्मता॥ स्पर्शास्पर्शविहारसन्निश्रयदानकर्मकौ॥ अपि खलु कुशलानां धर्माणां स्वविपक्षप्रहाणं कर्म॥ क्लेशोपक्लेशानां स्वप्रतिपक्षपरिपन्थनं कर्म॥

चित्तविप्रयुक्ताः संस्काराः कतमे। प्राप्तिरसंज्ञिसमापत्तिर्निरोधसमापत्तिरासंज्ञिकं जीवितेन्द्रियं निकायसभागता जातिर्जरास्थितिरनित्यता नामकायाः पदकायाः व्यञ्जनकायाः पृथग्जनत्वं प्रवृत्तिः प्रतिनियमो योगो जवोऽनुक्रमः कालो देशः संख्या सामग्री च॥ प्राप्तिः कतमा। कुशलाकुशलानां धर्माणां साचयापचये प्राप्तिः प्रतिलम्भः समन्वागम इति प्रज्ञप्तिः॥ असंज्ञिसमापत्तिः कतमा। शुभकृत्स्नवीतरागस्यो[पर्य]वीतरागस्य निःसरणसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारेणाऽस्थावराणां चित्तचैतसिकानां धर्माणां निरोधे असंज्ञिसमापत्तिरिति प्रज्ञप्तिः॥ निरोधसमापत्तिः कतमा। आकिञ्चन्यायतनवीतरागस्य भवाग्रात् चलितस्य शान्तविहारसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारेणाऽस्थावराणां चित्तचैतसिकानां धर्माणां निरोधे निरोधसमापत्तिरिति प्रज्ञप्तिः॥ आसंज्ञिकं कतमत्। असंज्ञिसत्त्वेषु देवेषूपपन्नस्याऽस्थावराणां चित्तचैतसिकानां धर्माणां निरोधे आसंज्ञिकमिति प्रज्ञप्तिः॥ जीवितेन्द्रियं कतमत्। निकायसभागे पूर्वकर्माविद्धे स्थितिकालनियमे आयुरिति प्रज्ञप्तिः॥ निकायसभागः कतमः। तेषां तेषां सत्त्वानां तस्मिं-(fol. 5b) स्तस्मिन् सत्त्वनिकाये आत्मभावसदृशतायां निकायसभाग इति प्रज्ञप्तिः॥ जातिः कतमा। निकायसभागे संस्काराणामभूत्वा भावे जातिरिति प्रज्ञप्तिः॥ जरा कतमा। निकायसभागे संस्काराणां प्रबन्धान्यथात्वे जरेति प्रज्ञप्तिः॥ स्थितिः कतमा। निकायसभा[गे] संस्काराणां प्रबन्धाविप्रणाशे स्थितिरिति प्रज्ञप्तिः॥ अनित्यता कतमा। निकाय-

सभागे संस्काराणां प्रबन्धविनाशेऽनित्यतेति प्रज्ञप्तिः ॥ नामकायाः कतमे। धर्माणां स्वभावाधिवचने नामकाया इति प्रज्ञप्तिः ॥ पदकायाः कतमे। धर्माणां विशेषाधिवचने पदकाया इति प्रज्ञप्तिः ॥ व्यञ्जनकायाः कतमे। तदुभयाश्रयेष्वक्षरेषु व्यञ्जनकाया इति प्रज्ञप्तिः, तदुभयाभिव्यञ्जनतामुपादाय ॥ वर्णोऽपि सः, अर्थसंवर्णनतामुपादाय ॥ अक्षरं पुनः पर्यायाक्षरणतामुपादाय ॥ पृथग्जनत्वं कतमत्। आर्यधर्माणामप्रतिलम्भे पृथग्जनत्वमिति प्रज्ञप्तिः ॥ प्रवृत्तिः कतमा। हेतुफलप्रबन्धानुपच्छेदे प्रवृत्तिरिति प्रज्ञप्तिः ॥ प्रतिनियमः कतमः। हेतुफलनानात्वे प्रतिनियम इति प्रज्ञप्तिः ॥ योगः कतमः। हेतुफलानुरूप्ये योग इति प्रज्ञप्तिः ॥ जवः कतमः। हेतुफलाशुप्रवृत्तौ जव इति प्रज्ञप्तिः ॥ अनुक्रमः कतमः। हेतुफलैकत्वप्रवृत्तावनुक्रम इति प्रज्ञप्तिः ॥ कालः कतमः। हेतुफलप्रबन्धप्रवृत्तौ काल इति प्रज्ञप्तिः ॥ देशः कतमः। पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तराधरोर्ध्वासु सर्वतो दशसु दिक्षु हेतुफल एव देश इति प्रज्ञप्तिः ॥ संख्या कतमा। संस्काराणां प्रत्येकशो भेदे संख्येति प्रज्ञप्तिः ॥ सामग्री कतमा। हेतुफलप्रत्ययसमवधाने सामग्रीति प्रज्ञप्तिः ॥

विज्ञानस्कन्धव्यवस्थानं कतमत्। यच्चित्तं मनो विज्ञानमपि ॥ तत्र चित्तं कतमत्। स्कन्धधात्वायतनवासनापरिभावितं सर्वबीजकमालयविज्ञानम्। विपाकविज्ञानमादानविज्ञानमपि तत्, तद्वासनाचिततामुपादाय ॥ मनः कतमत्। यन्नित्यकालं मन्यनात्मकमालयविज्ञानालम्बनं चतुर्भिः क्लेशैः संप्रयुक्तमात्मदृष्ट्यात्मस्नेहेनाऽस्मिमानेनाऽविद्यया च। तच्च सर्वत्रगं कुशलेप्यकुशलेप्यव्याकृतेऽपि स्थापयित्वा मार्गसंमुखीभावं निरोधसमापत्तिमशैक्षभूमिञ्च, यच्च षण्णां विज्ञानानां समनन्तरनिरुद्धं विज्ञानम् ॥ विज्ञानं कतमत्। षड्विज्ञानकायाः। चक्षुर्विज्ञानं श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानम् ॥ चक्षुर्विज्ञानं कतमत्। चक्षुराश्रया रूपालम्बना प्रतिविज्ञप्तिः ॥ श्रोत्रविज्ञानं कतमत्। श्रोत्राश्रया शब्दालम्बना प्रतिविज्ञप्तिः ॥ घ्राणविज्ञानं कतमत्। [घ्राणाश्रया गन्धालम्बना प्रतिविज्ञप्तिः ॥ जिह्वाविज्ञानं कतमत्। जिह्वाश्रया रसालम्बना प्रतिविज्ञप्तिः ॥ कायविज्ञानं कतमत्। कायाश्रया स्प्रष्टव्यालम्बना प्रतिविज्ञप्तिः ॥ मनोविज्ञानं कतमत्। मनआश्रया धर्मालम्बना प्रतिविज्ञप्तिः ॥]

(*Lacuna:* Skt. 6-7; Tib. 57b¹–61a⁶; Ch. 666a¹³–667b⁷)

B

(fol. 8a) [असंस्कृ]तं धर्मधात्वायतनैकदेशः ॥ अपि खलु ज्ञेया धर्मा अधिमुक्तिज्ञानगोचरतोऽपि, युक्तिज्ञानगोचरतोऽपि, अविसारज्ञानगोचरतोऽपि, प्रत्यात्मज्ञानगोचरतोऽपि, परात्मज्ञानगोचरतोऽपि, अवरज्ञानगोचरतोऽपि, उर्ध्वज्ञानगोचरतोऽपि, विदूषणज्ञानगोचरतोऽपि, [अ]समुत्थानज्ञानगोचरतोऽपि, अनुत्पादज्ञानगोचरतोऽपि, ज्ञानज्ञानगोचरतोऽपि, निष्ठाज्ञानगोचरतोऽपि, महार्थज्ञानगोचरतोऽपि। जानकपश्यकात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथं विज्ञेयम्, कति विज्ञेयानि, किमर्थं विज्ञेयपरीक्षा। अविकल्पनतोऽपि, विकल्पनतोऽपि, हेतुतोऽपि, प्रवृत्तितोऽपि, निमित्ततोऽपि, नैमित्तिकतोऽपि, विपक्षप्रतिपक्षतोऽपि, सूक्ष्मप्रभेदतोऽपि विज्ञेयं द्रष्टव्यम्। सर्वाणि विज्ञेयानि। द्रष्ट्राद्यात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथमभिज्ञेयम्, कत्यभिज्ञेयानि, किमर्थमभिज्ञेयपरीक्षा। संक्रान्तितोऽपि, अनुश्रवतोऽपि, चरितप्रवेशतोऽपि, आगतितोऽपि, गतितोऽपि, निःसरणतोऽपि। सर्वाण्यभिज्ञेयानि। सानुभावात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं रूपि, कति रूपीणि, किमर्थं रूपिपरीक्षा। रूपितदात्मतोऽपि, भूताश्रयतोऽपि, नन्दीसमुदयतोऽपि, प्रदेशतोऽपि, देशव्याप्तितोऽपि, देशोपदे[श]तोऽपि, देशगोचरतोऽपि, द्वयसमगोचरतोऽपि, सम्बन्धतोऽपि, अनुबन्धतोऽपि, प्ररूपणतोऽपि, व्याबाधनतोऽपि, संप्रापणतोऽपि, संचयव्यवस्थानतोऽपि, बहिर्मुखतोऽपि, अन्तर्मुखतोऽपि, आयततोऽपि, परिच्छिन्नतोऽपि, तत्कालतोऽपि, निदर्शनतोऽपि, रूपि द्रष्टव्यम्। सर्वाणि रूपीणि। यथायोगं वा। रूप्यात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमरूपि, कत्यरूपीणि, किमर्थमरूपिपरीक्षा। रूपिविपर्ययेणाऽप्यरूपि। सर्वाण्यरूपीणि। यथायोगं वा। अरूप्यात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं सनिदर्शनं, कति सनिदर्शनानि, किमर्थं सनिदर्शनपरीक्षा। चक्षुर्गोचरः सनिदर्शनम्। शिष्टस्य रूपिवत्प्रभेदः। सर्वाणि सनिदर्शनानि। यथायोगं वा। चक्षुषात्माभिनिवेशत्याजना-(fol. 8b) र्थम्॥

कथमनिदर्शनं, कत्यनिदर्शनानि, किमर्थमनिदर्शनपरीक्षा। सनिदर्शनविपर्ययेणानिदर्शनं द्रष्टव्यम्। सर्वाण्यनिदर्शनानि। यथायोगं वा। [अ]चक्षुषात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं सप्रतिघं, कति सप्रतिघानि, किमर्थं सप्रतिघपरीक्षा। यत्सनिदर्शनं सप्रतिघमपि तत्। अपि खलु त्रिभिः कारणैः सप्रतिघं द्रष्टव्यं, जातितोऽपि, उपचयतोऽपि, अपरिकर्मकृततोऽपि॥ तत्र जातितः, य[द]न्योन्यमावृणोत्याव्रियते च॥ तत्रोपचयः परमाणोरूर्ध्वम्॥ तत्राऽपरिकर्मकृततः, यन्न समाधिवशवर्तिरूपम्॥ अपि खलु प्रकोपपदस्थानतः सप्रतिघम्। सर्वाणि सप्रतिघानि। यथायोगं वा। असर्वगतात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमप्रतिघं, कत्यप्रतिघानि, किमर्थमप्रतिघपरीक्षा। सप्रतिघविपर्ययेणाऽप्रतिघम्। सर्वाण्यप्रतिघानि। यथायोगं वा। सर्वगतात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं सास्रवं, कति सास्रवाणि, किमर्थं सास्रवपरीक्षा। आस्रवतदात्मतोऽपि, आस्रवसम्बन्धतोऽपि, आस्रवानुबन्धतोऽपि, आस्रवानुकूल्यतोऽपि, आस्रवान्वयतोऽपि, सास्रवं द्रष्टव्यम्। पञ्चोपादानस्कन्धाः सास्रवाः पञ्चदश धातवः, दशायतनानि, त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायतनयोः प्रदेशः। आस्रवयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमनास्रवं, कत्यनास्रवाणि, किमर्थमनास्रवपरीक्षा। सास्रवविपर्ययेणाऽनास्रवम्। पञ्चाऽनुपादानस्कन्धाः, त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायतनयोः प्रदेशः। आस्रववियुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं सरणं, कति सरणानि, किमर्थं सरणपरीक्षा। यद्रूपान्रागद्वेषमोहानागम्य शस्त्रादानदण्डादानकलहभण्डनविग्रहविवादाः सम्भवन्ति, तदात्मतोऽपि, तत्सम्बन्धतोऽपि, तद्बन्धतोऽपि, तदनुबन्धतोऽपि, तदानुकूल्यतोऽपि, तदन्वयतोऽपि, सरणं द्रष्टव्यम्। यावन्ति सास्रवाणि तावन्ति सरणानि। रणयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमरणं, कत्यरणानि, किमर्थमरणपरीक्षा। सरणविपर्ययेणाऽरणम्। यावन्त्यनास्रवाणि ताव-न्त्यर-(fol. 9a) णानि। रणविप्रयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं सामिषं, कति सामिषाणि, किमर्थं सामिषपरीक्षा। यद्रूपान्रागद्वेषमोहानागम्य पौन-र्भविकमात्मभावमध्यवस्यति, तदात्मतोऽपि, तत्सम्बन्धतोऽपि, तद्बन्धतोऽपि, तदनुबन्धतोऽपि, तदानु-कूल्यतोऽपि, तदन्वयतोऽपि, सामिषं द्रष्टव्यम्। यावन्ति सरणानि तावन्ति सामिषाणि। आमिष-युक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं निरामिषं, कति निरामिषाणि, किमर्थं निरामिषपरीक्षा। सामिषविपर्ययेण निरामिषम्। यावन्त्यरणानि तावन्ति निरामिषाणि। आमिषवियुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं ग्रेधाश्रितं, कति ग्रेधाश्रितानि, किमर्थं ग्रेधाश्रितपरीक्षा। यद्रूपान्रागद्वेषमोहानागम्य पञ्चकामगुणानध्यवस्यति, तदात्मतोऽपि, तत्सम्बन्धतोऽपि, तद्बन्धतोऽपि, तदनुबन्धतोऽपि, तदानु-कूल्यतोऽपि, तदन्वयतोऽपि, ग्रेधाश्रितं द्रष्टव्यम्। यावन्ति सामिषाणि तावन्ति ग्रेधाश्रितानि। ग्रेधयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं नैष्क्रम्याश्रितं, कति नैष्क्रम्याश्रितानि, किमर्थं नैष्क्रम्याश्रितपरीक्षा। ग्रेधाश्रितविपर्ययेण नैष्क्रम्याश्रितम्। यावन्ति निरामिषाणि तावन्ति नैष्क्रम्याश्रितानि। ग्रेधावियुक्तात्माभिनिवेश-त्याजनार्थम्॥

कथं संस्कृतं, कति संस्कृतानि, किमर्थं संस्कृतपरीक्षा। यस्योत्पादोऽपि प्रज्ञायते व्ययोऽपि स्थित्यन्यथात्वमपि तत्सर्वं संस्कृतं द्रष्टव्यम्। सर्वाणि संस्कृतानि, स्थापयित्वा धर्मधात्वायतनैक-देशम्। अनित्याभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमसंस्कृतं, कत्यसंस्कृतानि, किमर्थमसंस्कृतपरीक्षा। संस्कृतविपर्ययेणासंस्कृतम्। धर्मधात्वा-यतनैकदेशः। नित्यात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥ अनुपादानस्कन्धाः संस्कृतं वक्तव्यमसंस्कृतं वक्त-व्यम्। न संस्कृतं नाऽसंस्कृतं वक्तव्यम्। तत्कस्य हेतोः। कर्मक्लेशानभिसंस्कृततामुपादाय न संस्कृतम्। कामकारसंमुखीविमुखीभावतामुपादाय नाऽसंस्कृतम्। यदुक्तं भगवता— द्वयमिदं संस्कृत-ञ्चाऽसंस्कृतं चेति—तत्कथम्। येनार्थेन संस्कृतं (fol. 9b) न तेनार्थेनाऽसंकृतम्। येनाऽसंस्कृतं न तेनार्थेन संस्कृतमित्ययमत्र नयो द्रष्टव्यः॥

कथं लौकिकं, कति लौकिकानि, किमर्थं लौकिकपरीक्षा। त्रैधातुकपर्यापन्नं लौकिकं लोकोत्तर-पृष्ठलब्धं च तत्प्रतिभासम्। स्कन्धानामेकदेशः, पञ्चदश धातवः, दशायतनानि, त्रयाणां च धातूनां द्वयोश्चायतनयोः प्रदेशः। आत्मनि लोकाभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं लोकोत्तरं, कति लोकोत्तराणि, किमर्थं लोकोत्तरपरीक्षा। त्रैधातुकप्रतिपक्षः, विपर्यास-निष्प्रपञ्चनिर्विकल्पतया च निर्विकल्पं लोकोत्तरम्। अपि खलु पर्यायेण लोकोत्तरपृष्ठलब्धं लोकोत्तरं, लौकिकाश्रिततामुपादाय। स्कन्धानामेकदेशः, त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायतनयोः। केवलात्माभि-निवेशत्याजनार्थम्॥

कथमुत्पन्नं, कत्युत्पन्नानि, किमर्थमुत्पन्नपरीक्षा। अतीतप्रत्युत्पन्नमुत्पन्नम्। सर्वेषामेकदेशः। अशाश्वतात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥ अपि खलु चतुर्विंशतिविधमुत्पन्नम्, आद्युत्पन्नं, प्रबन्धोत्पन्नं,

उपचयोत्पन्नं, आश्रयोत्पन्नं, विकारोत्पन्नं, परिपाकोत्पन्नं, हान्युत्पन्नं, विशेषोत्पन्नं, प्रभास्वरोत्पन्नं, अप्रभास्वरोत्पन्नं, संक्रान्त्युत्पन्नं, सबीजोत्पन्नं, अबीजोत्पन्नं, प्रतिबिम्बविभुत्वनिदर्शनोत्पन्नं, परम्परोत्पन्नं, क्षणभङ्गोत्पन्नं, संयोगवियोगोत्पन्नं, अवस्थान्तरोत्पन्नं, च्युतोपपादोत्पन्नं, संवर्तविवर्तोत्पन्नं, पूर्वकालोत्पन्नं, मरणकालोत्पन्नं, अन्तरोत्पन्नं, प्रतिसंधिकालोत्पन्नञ्च ॥

कथमनुत्पन्नं, कत्यनुत्पन्नानि, किमर्थमनुत्पन्नपरीक्षा। अनागतमसंस्कृतं चाऽनुत्पन्नम्। सर्वेषामेकदेशः। शाश्वतात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥ अपि खलूत्पन्नविपर्ययेणाऽनुत्पन्नम्॥

कथं ग्राहकं, कति ग्राहकानि, किमर्थं ग्राहकपरीक्षा। रूपीन्द्रियं चित्तचैतसिकाश्च धर्मा ग्राहकं द्रष्टव्यम्। त्रयः स्कन्धाः, रूपसंस्कारस्कन्धैकदेशः, द्वादश धातवः, षडायतनानि, धर्मधात्वायतनैकदेशश्च। भोक्त्रात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥ (fol. 10a) अपि खलु अप्राप्तग्राहकं, प्राप्तग्राहकं, स्वलक्षणवर्तमानप्रत्येकग्राहकं, स्वसामान्यलक्षणसर्वकालसर्वविषयग्राहकञ्च ग्राहकं द्रष्टव्यम्। सामग्रीविज्ञानसमुत्पत्तितामुपादाय प्राज्ञप्तिकश्च ग्राहकवादो द्रष्टव्यः॥

कथं ग्राह्यं, कति ग्राह्याणि, किमर्थं ग्राह्यपरीक्षा। यदेव ग्राहकं ग्राह्यमपि तत्। स्याद् ग्राह्यं न ग्राहकः। ग्राहकगोचर एवार्थः। सर्वाणि [ग्राह्याणि] विषयात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं बहिर्मुखं, कति बहिर्मुखानि, किमर्थं बहिर्मुखपरीक्षा। कामप्रतिसंयुक्तं बहिर्मुखं, स्थापयित्वा बुद्धशासने श्रुतमयचिन्तामयतदनुधर्मपरिगृहीतांश्चित्तचैतसिकान्धर्मान्। चत्वारो धातवः, द्वे चायतने, तदन्येषां चैकदेशः। अवीतरागात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमन्तर्मुखं, कत्यन्तर्मुखानि, किमर्थमन्तर्मुखपरीक्षा। बहिर्मुखविपर्ययेणाऽन्तर्मुखम्। चत्वारो धातून् स्थापयित्वा द्वे चायतने तदन्येषामेकदेशः। वीतरागात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं क्लिष्टं, कति क्लिष्टानि, किमर्थं क्लिष्टपरीक्षा। अकुशलं निवृताव्याकृतञ्च क्लिष्टम्। निवृताव्याकृतं पुनः सर्वत्रगमनः संप्रयुक्तः क्लेशो रूपारूप्यप्रतिसंयु[क्त]श्च। स्कन्धानां, दशानां धातूनां, चतुर्णामायतनानामेकदेशः। क्लेशयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमक्लिष्टं, कत्यक्लिष्टानि, किमर्थमक्लिष्ट[प]रीक्षा। कुशलमनिवृताव्याकृतं चाऽक्लिष्टम्। अष्टौ धातवः, अष्टायतनानि, स्कन्धानां शेषाणाञ्च धात्वायतनानामेकदेशः। क्लेशवियुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमतीतं, कत्यतीतानि, किमर्थमतीतपरीक्षा। उत्पन्नविरुद्धलक्षणतोऽपि, हेतुफलोपयोगितोऽपि, संक्लेशव्यवदानकारित्रसमतिक्रान्ततोऽपि, हेतुपरिग्रहविनाशतोऽपि, फलस्वलक्षणभावाभावतोऽपि, स्मर[ण]संकल्पनिमित्ततोऽपि, अपेक्षासंक्लेशनिमित्ततोऽपि, उपेक्षाव्यवदाननिमित्ततोऽपि, अतीतं द्रष्टव्यम्। सर्वेषामेकदेशः। प्रवर्तकात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमनागतं, कत्यनागतानि, किमर्थमनागतपरीक्षा। हेतौ सत्यनुत्पन्नतोऽपि, अलब्धस्वलक्षणतोऽपि, हेतुफलानुपयोगतोऽपि, संक्लेशव्यवदानभावाप्रत्युपस्थानतोऽपि, हेतु[स्वलक्षण]भावाभावतोऽपि, अभिनन्दनासंक्लेशनिमित्ततोऽपि, अनभिनन्दनाव्यवदाननिमित्ततोऽपि, अनागतं द्रष्टव्यम्। सर्वेषामेकदेशः। प्रवर्तकात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

(fol. 10b) कथं प्रत्युत्पन्नं, कति प्रत्युत्पन्नानि, किमर्थं प्रत्युत्पन्नपरीक्षा। उत्पन्नानिरुद्ध-लक्षणतोऽपि, हेतुफलोपयोगानुपयोगतोऽपि, संक्लेशव्यवदानप्रत्युपस्थानतोऽपि, अतीतानागत[प्र]भाव-[ना]निमित्ततोऽपि, कारित्रप्रत्युपस्थानतोऽपि प्रत्युत्पन्नं द्रष्टव्यम्। सर्वेषामेकदेशः। प्रवर्तकात्मा-भिनिवेशत्याजनार्थमेव ॥ अतीतानागतप्रत्युत्पन्नं पुनः कथावस्तु। न निर्वाणं प्रत्यात्मवेदनीयतया, निरभिलप्यतामुपादाय, भूतभव्यवर्तमान[व्यव]हाराधिष्ठानतां चोपादाय ॥

कथं कुशलं, कति कुशलानि, किमर्थं कुशलपरीक्षा। स्वभावतोऽपि, संबन्धतोऽपि, अनुबन्ध-तोऽपि, उत्थानतोऽपि, परमार्थतोऽपि, उपपत्तिलाभतोऽपि, प्रयोगतोऽपि, पुरस्कारतोऽपि, अनुग्रहतोऽपि, परिग्रहतोऽपि, प्रतिपक्षतोऽपि, उपशमतोऽपि, निष्यन्दतोऽपि, कुशलं द्रष्टव्यम्। स्कन्धानां, दशानां धातूनां, चतुर्णाञ्चायतनानां प्रदेशः। धर्मयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ स्वभावतः कुशलं कतमत्। श्रद्धादय एकादश चैतसिका धर्माः ॥ संबन्धतः कुशलं कतमत्। तत्संप्रयुक्ता धर्माः ॥ अनु-बन्धतः कुशलं कतमत्। तेषामेव या वासना। उत्थानतः कुशलं कतमत्। तत्समुत्थितं कायकर्म वाक्कर्म ॥ परमार्थतः कुशलं कतमत्। तथता ॥ उपपत्तिलाभतः कुशलं कतमत्। एषामेव कुशलानां धर्माणां पूर्वाभ्यासमागम्य तद्रूपा विपाकाभिनिर्वृत्तिः, यथा तेष्वेव प्रकृत्याऽप्रतिसंख्याय रुचिः संतिष्ठते ॥ प्रयोगतः कुशलं कतमत्। सत्पुरुषसंसेवामागम्य सद्धर्मश्रवणं योनिशो मनस्कारं धर्मानुधर्मप्रतिपत्तिं कुशलस्य भावना ॥ पुरस्कारतः कुशलं कतमत्। यत्तथागतं वा पुरस्कृत्य चैत्ये वा पुस्तगते वा चित्रगते वा, धर्मं वा पुरस्कृत्य धर्माधिष्ठाने पुस्तके पूजाकर्म ॥ अनुग्रहतः कुशलं कतमत्। यच्चतुर्भिः संग्रहवस्तुभिः सत्त्वाननुगृह्णतः ॥ परिग्रहतः कुशलं कतमत्। यद्दान-मयेन पुण्यक्रियावस्तुना वा शीलमयेन वा, स्वर्गोपपत्तिपरिग्रहो वा, आढ्योच्चकुलोपपत्तिपरिग्रहो वा, व्यवदानानुकूल्यपरिग्रहो वा ॥ प्रतिपक्षतः कुशलं कतमत्। यो विदूषणाप्रतिपक्षः, प्रहाणप्रतिपक्षः, आधारप्रतिपक्षः, दूरीभावप्रतिपक्षः, विष्कम्भणाप्रतिपक्षः, विसंयोगप्रतिपक्षः, क्लेशावरणप्रतिपक्षः, ज्ञेयावरणप्रतिपक्षः ॥ उपशमतः कुशलं कतमत्। यत्तत्पर्यादाय राग[प्रहाणं], पर्यादाय द्वेष-[प्रहाणं], पर्यादाय मोह[प्रहाणं], (fol. 11a) पर्यादाय सर्वक्लेशप्रहाणं, संज्ञावेदयितनिरोधः, सोपाधि-शेषो निरुपाधिशेषो निर्वाणधातुः, अप्रतिष्ठितनिर्वाणञ्च ॥ निष्यन्दतः कुशलं कतमत्। उपशम-प्राप्तस्य तदाधिपत्येन वैशेषिका गुणा अभिज्ञादयो लौकिकलोकोत्तराः साधारणासाधारणाः ॥

कथमकुशलं, कत्यकुशलानि, किमर्थमकुशलपरीक्षा। स्वभावतोऽपि, संबन्धतोऽपि, अनुबन्धतोऽपि उत्थानतोऽपि, परमार्थतोऽपि, उपपत्तिलाभतोऽपि, प्रयोगतोऽपि, पुरस्कारतोऽपि, उपघाततोऽपि, परि-ग्रहतोऽपि, विपक्षतोऽपि, परिपन्थतोऽप्यकुशलं द्रष्टव्यम्। स्कन्धानां, दशानां धातूनां, चतुर्णामायतनानां प्रदेशः। अधर्मयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ स्वभावतोऽकुशलं कतमत्। मनःसंप्रयुक्तं रूपा-रूप्यावचरञ्च क्लेशं स्थापयित्वा तदन्यः क्लेशोपक्लेशो दुश्चरितसमुत्थापकः ॥ संबन्धतोऽकुशलं कतमत्। तैरेव क्लेशोपक्लेशैः संप्रयुक्ता धर्माः ॥ अनुबन्धतोऽकुशलं कतमत्। तेषामेव वासना ॥ उत्थानतोऽकुशलं कतमत्। [तत्-]समुत्थापितं कायवाक्कर्म ॥ परमार्थतोऽकुशलं कतमत्। सर्व-संसारः ॥ उपपत्तिलाभतोऽकुशलं कतमत्। यथाऽपि तदकुशलाभ्यासस्तद्रूपो विपाकोऽभिनिर्वर्तते, येनाऽकुशल एव रुचिः संतिष्ठते ॥ प्रयोगतोऽकुशलं कतमत्। यथाऽपि तदसत्पुरुषसंसेवामागम्याऽ-

सद्धर्मश्रवणमयोनिशोमनस्कारं कायेन दुश्चरितं चरति वाचा मनसा दुश्चरितं चरति ॥ पुरस्कारतोऽकुशलं कतमत्। यथाऽपि तदन्यतमान्यतमं देवनिकायसंनिश्रयं पुरस्कृत्य हिंसापूर्वकं वा कुदृष्टिपूर्वकं वा चैत्यं प्रतिष्ठापयति, तत्र वा पूजाकर्म प्रयोजयति यत्र महान् जनकायोऽपुण्येन युज्यते ॥ उपघाततोऽकुशलं कतमत्। यथाऽपि तत्सत्त्वेषु कायेन वाचा मनसा मिथ्या प्रतिपद्यते ॥ परिग्रहतोऽकुशलं कतमत्। यथा तत्कायेन दुश्चरितं चरित्वा वाचा मनसा दुश्चरितं चरित्वा दुर्गतो वा सुगतो वाऽनिष्टं फलं गृह्णात्याक्षेपकं वा परिपूरकं वा ॥ विपक्षतोऽकुशलं कतमत्। ये प्रतिपक्षविपक्षा धर्माः ॥ परिपन्थतोऽकुशलं कतमत्। ये कुशलान्तरायिका धर्माः ॥

कथमव्याकृतं, कत्यव्याकृतानि, किमर्थमव्याकृतपरीक्षा। स्वभावतोऽपि, संबन्धतोऽपि, अनुबन्धतोऽपि, उत्थानतोऽपि, परमार्थतोऽपि, उपपत्तिलाभतोऽपि, प्रयोगतोऽपि, पुरस्कारतोऽपि, (fol. 11b) अनुग्रहतोऽपि, उपभोगतोऽपि, परिग्रहतोऽपि, प्रतिपक्षतोऽपि, उपशमतोऽपि, निष्यन्दतोऽपि अव्याकृतं द्रष्टव्यम्। अष्टौ धातवः, अष्ट चायतनानि, शेषाणां स्कन्धधात्वायतना[ना]मेकदेशः। धर्माधर्मविमुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ स्वभावतोऽव्याकृतं कतमत्। अष्टौ रूपीणि धात्वायतनानि, ससंप्रयोगं मनोजीवितेन्द्रियं, निकायसभागो नामकायपदकायव्यञ्जनकायाश्च ॥ संबन्धतोऽव्याकृतं कतमत्। अदुष्टाप्रसन्नचित्तस्य तैरेव नामपदव्यञ्जनकायैः परिगृहीताः चित्तचैतसिका धर्माः ॥ अनुबन्धतोऽव्याकृतं कतमत्। तेषामेवाऽभिलापवासना ॥ उत्थानतोऽव्याकृतं कतमत्। तत्परिगृहीतैश्चित्तचैतसिकैर्धर्मैर्यत्समुत्थापितं कायवाक्कर्म ॥ परमार्थतोऽव्याकृतं कतमत्। आकाशमप्रतिसंख्यानिरोधश्च ॥ उपपत्तिलाभतोऽव्याकृतं कतमत्। अकुशलानां कुशलसास्रवाणां च धर्माणां विपाकः ॥ प्रयोगतोऽव्याकृतं कतमत्। अक्लिष्टाकुशलचेतस ऐर्यापथिकं शैल्पस्थानिकञ्च ॥ पुरस्कारतोऽव्याकृतं कतमत्। यथाऽपि तदन्यतमान्यतमं देवनिकायसंनिश्रयं पुरस्कृत्य हिंसाकुदृष्टिविवर्जितं चैत्यं वा प्रतिष्ठापयति पूजाकर्म वा प्रयोजयति, यत्र महाजनकायो न पुण्यं प्रसवति नाऽपुण्यम् ॥ अनुग्रहतोऽव्याकृतं कतमत्। यथाऽपि तद्दासभृतककर्मकरेषु पुत्रदारेषु वाऽदुष्टाप्रसन्नचित्तो दानं ददाति ॥ उपभोगतोऽव्याकृतं कतमत्। यथाऽपि तदप्रतिसंख्यायाऽक्लिष्टचित्तो भोगान्भुङ्क्ते ॥ परिग्रहतोऽव्याकृतं कतमत्। यथाऽपि तच्छिल्पस्थानस्याऽभ्यस्तत्वादायत्यां तद्रूपमात्मभावपरिग्रहं करोति येन लघुलघ्वेव तेषु शिल्पस्थानेषु शिक्षानिष्ठां गच्छति ॥ प्रतिपक्षतोऽव्याकृतं कतमत्। यथाऽपि तदप्रतिसंख्याय भैषज्यं निषेवते ॥ उपशमतोऽव्याकृतं कतमत्। रूपारूप्यावचरः क्लेशः, शमथोपगूढतामुपादाय ॥ निष्यन्दतोऽव्याकृतं कतमत्। निर्माणचित्तसहजम् ॥ अपि खलु निदर्शनतः कुशलमप्यकुशलमप्यव्याकृतमपि द्रष्टव्यम् ॥ तत्पुनः कतमत्। यद्बुद्धाः परमपारमिं प्राप्ताश्च बोधिसत्त्वा निदर्शयन्ति, सत्त्वानामनुग्रहार्थम्। न तु तेषां तत्र तथा काचित्परिनिष्पत्तिः ॥

कथं कामप्रतिसंयुक्तं, कति का[म]प्रतिसंयुक्तानि, किमर्थं कामप्रतिसंयुक्तपरीक्षा। अवीतरागस्य सास्रवकुशलाकुशलाव्याकृतं कामप्रतिसंयुक्तं द्रष्टव्यम्। चत्वारो धातवः, द्वे चायतने, तदन्येषाञ्च स्कन्धधात्वायतनानामेकदेशः। कामावीतरागात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथं रूपप्रतिसंयुक्तं, कति रूपप्रतिसंयुक्तानि, किमर्थं रूपप्रतिसंयुक्तपरीक्षा। कामवीतरागस्य रूपावीतरागस्य कुशलाव्याकृतं रूपप्रतिसंयुक्तं द्रष्टव्यम्। (fol. 12a) चत्वारो धातून् द्वे चायतने स्थापयित्वा तदन्येषां स्कन्धधात्वायत[ना]नामेकदेशः। कामवीतरागात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथमारूप्यप्रतिसंयुक्तं, कत्यारूप्यप्रतिसंयुक्तानि, किमर्थमारूप्यप्रतिसंयुक्तपरीक्षा। रूपवीतरागस्याऽरूपवीतरागस्य कुशलाव्याकृतमारूप्यप्रतिसंयुक्तं द्रष्टव्यम्। चतुर्णां स्कन्धानां त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायतनयोः प्रदेशः। रूपवीतरागात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥ वैराग्यं पुनरेकदेशवैराग्यं, सकलवैराग्यं, प्रतिवेधवैराग्यं, उपघातवैराग्यं, समुद्घातवैराग्यञ्च द्रष्टव्यम्॥ अपि खलु [दश] वैराग्याणि। प्रकृतिवैराग्यं, उपघातवैराग्यं, उपस्तम्भवैराग्यं, समुत्कर्षवैराग्यं, संमोहवैराग्यं, प्रतिपक्षवैराग्यं, परिज्ञावैराग्यं, प्रहाणवैराग्यं, सोत्तरं वैराग्यं, निरुत्तरं वैराग्यम्॥ प्रकृतिवैराग्यं कतमत्। दुःखायां वेदनायां दुःखवेदनास्थानीयेषु च धर्मेषु या प्रतिकूलता॥ उपघातवैराग्यं कतमत्। मैथुनप्रयुक्तस्य दाहविगमे या प्रतिकूलता॥ उपस्तम्भवैराग्यं कतमत्। सुभुक्तवतो मृष्टेऽपि भोजने या प्रतिकूलता॥ समुत्कर्षवैराग्यं कतमत्। उच्चतरं स्थानं प्राप्तवतो निहीने स्थाने या प्रतिकूलता॥ संमोहवैराग्यं कतमत्। बालानां निर्वाणे या प्रतिकूलता॥ प्रतिपक्षवैराग्यं कतमत्। लौकिकेन वा लोकोत्तरेण वा मार्गेण यत्क्लेशप्रहाणम्॥ परिज्ञावैराग्यं कतमत्। प्रतिलब्धदर्शनमार्गस्य त्रैधातुके या प्रतिकूलता॥ प्रहाणवैराग्यं कतमत्। भूमौ भूमौ क्लेशान् प्रजहतो या प्रतिकूलता॥ सोत्तरं वैराग्यं कतमत्। लौकिकानां श्रावकप्रत्येकबुद्धानाञ्च यद्वैराग्यम्॥ निरुत्तरं वैराग्यं कतमत्। यद्बुद्धबोधिसत्त्वानां वैराग्यं सर्वसत्त्वहितसुखाधिष्ठानतामुपादाय॥

कथं शैक्षं, कति शैक्षाणि, किमर्थं शैक्षपरीक्षा। मोक्षप्रयुक्तस्य कुशलं द्रष्टव्यम्। स्कन्धानां, दशानां धातूनां, चतुर्णां चायतनानां प्रदेशः। मोक्षप्रयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथमशैक्षं, कत्यशैक्षाणि, किमर्थमशैक्षपरीक्षा। शिक्षायां निष्ठागतस्य कुशलमशैक्षं द्रष्टव्यम्। स्कन्धानां, दशानां धातूनां, चतुर्णां चायतनानां प्रदेशः। मुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं नैवशैक्षानाशैक्षं, कति नैवशैक्षानाशैक्षाणि, किमर्थं नैवशैक्षानाशैक्षापरीक्षा। पृथग्जनस्य कुशलाकुशलाव्याकृतं, शैक्षस्य क्लिष्टाव्याकृतं, अशैक्षस्य चाऽव्याकृतं, असंस्कृतञ्च। नैवशैक्षानाशैक्षं द्रष्टव्यम्। अष्टौ धातवः, अष्टादशायतनानि, तदन्येषां स्कन्धधात्वायतनानां प्रदेशः। अमुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं दर्शनप्रहातव्यं, कति (fol. 12b) दर्शनप्रहातव्यानि, किमर्थं दर्शनप्रहातव्यपरीक्षा। परिकल्पिता क्लिष्टा दृष्टिः, विचिकित्सा, दृष्टिस्थानं, ये च दृष्टौ विप्रतिपन्नाः क्लेशोपक्लेशाः, यच्च दृष्ट्या समुत्थापितं कायवाक्कर्म, सर्वं चापायिकं स्कन्धधात्वायतनं दर्शनप्रहातव्यं [द्र]ष्टव्यम्। सर्वेषामेकदेशः। दर्शनसंपन्नात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं भावनाप्रहातव्यं, कति भावनाप्रहातव्यानि, किमर्थं भावनाप्रहातव्यपरीक्षा। लब्धदर्शनमार्गस्य तदूर्ध्वं दर्शनप्रहातव्यविपर्ययेण सास्रवा धर्माः। सर्वेषामेकदेशः। भावनासंपन्नात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं अप्रहातव्यं, कत्यप्रहातव्यानि, किमर्थमप्रहातव्यपरीक्षा। अनास्रवमप्रहातव्यं द्रष्टव्यम्। स्थापयित्वा निर्वेधभागीयं स्कन्धानां, दशानां धातूनां, च[तु]र्णाञ्चायतनानां प्रदेशः। सिद्धात्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥

कथं प्रतीत्यसमुत्पन्नं, कति प्रतीत्यसमुत्पन्नानि, किमर्थं प्रतीत्यसमुत्पन्नपरीक्षा। लक्षणतोऽपि, अङ्गविभागतोऽपि, अङ्गसमासतोऽपि, अङ्गप्रत्ययत्वव्यवस्थानतोऽपि, अङ्गकर्मव्यवस्थानतोऽपि, अङ्ग-

संक्लेशसंग्रहतोऽपि, अर्थतोऽपि, गाम्भीर्यतोऽपि, प्रभेदतोऽपि, अनुलोम[प्रतिलोम]तोऽपि प्रतीत्यसमुत्पन्नं द्र[ष्ट]व्यम् । सर्वाणि, धर्मधात्वायतनैकदेशं स्थापयित्वा [असंस्कृतम्] । अहेतुविषमहेतुकात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ।। कथं लक्षणतः । निरी[ह]प्रत्ययोत्पत्तितामुपादाय, अनित्यप्रत्ययोत्पत्तितामुपादाय, समर्थप्रत्ययोत्पत्तितामुपादाय ।। कथमङ्गविभागतः । द्वादशाङ्गानि, द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादः— अविद्या, संस्काराः, विज्ञानं, नामरूपं, षडायतनं, स्पर्शः, वेदना, तृष्णा, उपादानं, भवः, जातिः, जरामरणञ्च ।। कथमङ्गसमासतोऽपि । आक्षेपकाङ्गं, आक्षिप्ताङ्गं, अभिनिर्वर्तकाङ्गं, अभिनिर्वृत्त्यङ्गञ्च ।। आक्षेपकाङ्गं कतमत् । अविद्या, संस्काराः, विज्ञानञ्च ।। आक्षिप्ताङ्गं कतमत् । नामरूपं, षडायतनं, स्पर्शः, वेदना च ।। अभिनिर्वर्तकाङ्गं कतमत् । तृष्णा, उपादानं, भवश्च ।। अभिनिर्वृत्त्यङ्गं कतमत् । जातिः, जरामरणञ्च ।। कथमङ्गप्रत्ययत्वव्यवस्थानतः । वासनतोऽपि, आवेधतोऽपि, मनसिकारतोऽपि, सहभावतोऽप्यङ्गानां प्रत्ययत्वव्यवस्थानं वेदितव्यम् । तच्च यथायोगम् ।। कथमङ्गकर्मव्यवस्थानतः । अविद्या किंकर्मिका । भवे च सत्त्वान् संमोहयति, प्रत्ययश्च भवति संस्काराणाम् ।। संस्काराः किंकर्मकाः । गतिषु च सत्त्वान् विभजन्ति, प्रत्ययाश्च भवन्ति विज्ञानवासनायाः ।। विज्ञानं किंकर्मकम् । सत्त्वानां कर्मबन्धञ्च धारयति, प्रत्ययश्च भवति नामरूपस्य ।। नामरूपं किंकर्मकम् । आत्मभावं च सत्त्वान् ग्राहयति, प्रत्ययश्च भवति षडायतनस्य ।। षडायतनं किंकर्मकम् । आत्मभावपरिपूरिञ्च सत्त्वान् ग्राहयति, प्रत्य-(fol. 13a) यश्च भवति स्पर्शस्य ।। स्पर्शः किंकर्मकः । विषयोपभोगे च सत्त्वान् प्रवर्तयति, प्रत्ययश्च भवति वेदनायाः ।। वेदना किंकर्मिका । जन्मोपभोगे च सत्त्वान् प्रवर्तयति, प्रत्ययश्च भवति तृष्णायाः ।। तृष्णा किंकर्मिका । जन्मनि च सत्त्वानाकर्पयति, प्रत्ययश्च भवति उपादानस्य ।। उपादानं किंकर्मकम् । पुनर्भवादानाच्च सोपादानं च सत्त्वानां विज्ञानं करोति, प्रत्ययश्च भवति भवस्य ।। भवः किंकर्मकः । पुनर्भवे च सत्त्वानभिमुखीकरोति, प्रत्ययश्च भवति जातेः ।। जातिः किंकर्मिका । नामरूपषडायतनस्पर्शवेदनानुपूर्व्या च सत्त्वानभिनिर्वर्तयति, प्रत्ययश्च भवति जरामरणस्य ।। जरामरणं किंकर्मकम् । पुनःपुनर्वयःपरिणामेन जीवितपरिणामेन च सत्त्वान्योजयति ।। कथमङ्गसंक्लेशसंग्रहतः । या चाऽविद्या, या च तृष्णा, यच्चोपादानमित्ययं संक्लेशसंग्रहः ।। कथमर्थतः । निःकर्तृकार्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थः, सहेतुकार्थः, निःसत्त्वार्थः, परतन्त्रार्थः निरीहकार्थः, अनित्यार्थः, क्षणिकार्थः, हेतुफलप्रबन्धानुपच्छेदार्थः, अनुरूपहेतुफलार्थः, [नानाहेतुफलार्थः,] प्रतिनियतहेतुफलार्थश्च प्रतीत्यसमुत्पादः ।। कथं गाम्भीर्यतः। हेतुगाम्भीर्यतोऽपि, लक्षणगाम्भीर्यतोऽपि, उत्पत्तिगाम्भीर्यतोऽपि, स्थितिगाम्भीर्यतोऽपि, वृत्तिगाम्भीर्यतोऽपि गाम्भीर्यं द्रष्टव्यम् ।। अपि खलु क्षणिकः प्रतीत्यसमुत्पादः, स्थितिश्चोपलभ्यते । निरीहकप्रत्ययः प्रतीत्यसमुत्पादः, समर्थप्रत्ययश्चोपलभ्यते । निःसत्त्वः प्रतीत्यसमुत्पादः, सत्त्वतश्चोपलभ्यते । निष्कर्तृकः प्रतीत्यसमुत्पादः, कर्मफलाविप्रणाशश्चोपलभ्यते । न स्वतो न परतो न द्वाभ्यां न स्वयंका[रपर]काराहेतुसमुत्पन्नः । अतोऽपि गम्भीरः ।। कथं प्रभेदतः । विज्ञानोत्पत्तिप्रभेदतः, च्युत्युपपत्तिप्रभेदतः, बाह्यशस्योत्पत्तिप्रभेदतः, संवर्तविवर्तप्रभेदतः, आहारोपस्तम्भप्रभेदतः, इष्टानिष्टगतिविभागप्रभेदतः, विशुद्धिप्रभेदतः, प्रभावप्रभेदतश्च प्रभेदो द्रष्टव्यः ।। कथमनुलोमप्रतिलोमतः । संक्लेशानुलोमप्रतिलोमतोऽपि, व्यवदानानुलोमप्रतिलोमतोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादस्याऽनुलोमप्रतिलोमनिर्देशो द्रष्टव्यः ।।

कथं प्रत्ययः, कति प्रत्ययाः, किमर्थं प्रत्ययपरीक्षा। हेतुतोऽपि, समनन्तरतोऽपि, आलम्बनतोऽपि अधिपतितोऽपि प्रत्ययो द्रष्टव्यः। सर्वाणि प्रत्ययः। आत्महेतुकधर्माभिनिवेशत्याजनार्थम्॥ हेतुप्रत्ययः कतमः। आलयविज्ञानं कुशलवासना च। अपि खलु स्वभावतोऽपि, प्रभेदतोऽपि, सहायतोऽपि, संप्रतिपत्तितोऽपि, पुष्टितोऽपि, परिपन्थतोऽपि, परिग्रहतोऽपि हेतुप्रत्ययो (fol. 13b) द्रष्टव्यः॥ कथं स्वभावतः। कारणं, हेतुस्वभावतः॥ कथं प्रभेदतः। [कारणं, हेतुप्रभेदतः। तच्च संक्षेपेण विंशतिप्रकारकम्।] उत्पत्तिकारणं, तद्यथा [विज्ञानं] सामग्री विज्ञानस्य। स्थितिकारणं, तद्यथा आहारो भूतानां सत्त्वानां संभवैषिणाञ्च। धृतिकारणं, तद्यथा पृथिवी सत्त्वानाम्। प्रकाशनकारणं, तद्यथा प्रदीपो रूपाणाम्। विकारकारणं, तद्यथाऽग्निरिन्धनस्य। वियोगकारणं, तद्यथा दात्रं छेद्यस्य। परिणतिकारणं, तद्यथा शिल्पस्थानादिकं हिरण्यादीनाम्। संप्रत्ययकारणं, तद्यथा धूमोऽग्नेः। संप्रत्यायनकारणं, तद्यथा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्ताः साध्यस्य। संप्रापणकारणं, तद्यथा मार्गो निर्वाणस्य। व्यवहारकारणं, तद्यथा नाम संज्ञा दृष्टिश्च। अपेक्षाकारणं, यदपेक्ष्य यत्रार्थित्वमुत्पद्यते तद्यथा जिघत्सामपेक्ष्य भोजने। [आक्षेप]कारणं, विदूरः प्रत्ययः, तद्यथाऽविद्या जरामरणस्य। अभिनिर्वृत्तिकारणं, आसन्नः प्रत्ययः, तद्यथाऽविद्या संस्काराणाम्। परिग्रहकारणं, तदन्यः प्रत्ययः, तद्यथा क्षेत्रोदकपाष्यादिकं सस्योदयस्य। आवाहककारणं, अनुकूलतः प्रत्ययः, तद्यथा सम्यग्राजासेवा राजाराधनायाः। प्रतिनियमकारणं, प्रत्ययवैचित्र्यं, तद्यथा पञ्चगतिप्रत्ययाः पञ्चानां गतीनाम्। सहकारिकारणं, प्रत्ययसामग्री, तद्यथा विज्ञानस्येन्द्रियमपरिभिन्नं विषय आभासगतस्तज्जश्च मनस्कारः प्रत्युपस्थितः। विरोधिकारणं, अन्तरायः, तद्यथा सस्यस्याऽशनिः। अविरोधकारणं, अ[न]न्तरायः, तद्यथा तस्यैवान्तरायस्याऽभावः॥ कथं सहायतः। ये धर्माः सहभावेनोत्पद्यन्ते नाऽन्यतमवैकल्येन, तद्यथा भूतानि भौतिकञ्च [यथायोगम्]॥ कथं संप्रतिपत्तितः। ये धर्माः स[ह]भावेनालम्बनं संप्रतिपद्यन्ते नाऽन्यतमवैकल्येन, तद्यथा चित्तं चैतसिकाश्च॥ कथं पुष्टितः। पूर्वभावितानां कुशलाकुशलाव्याकृतानां धर्माणां याऽपरान्त उत्तरोत्तरा पुष्टतरा पुष्टतमा प्रवृत्तिः॥ कथं परिपन्थतः, या क्लेशानामन्यतमभावनयाऽन्यतमप्रबन्धपुष्टिदृढीकारः, निर्वाणसंतानदूरीकरणाय॥ कथं परिग्रहतः। अकुशलाः कुशलसास्रवाश्च धर्मा आत्मभावपरिग्रहाय॥ कथं समनन्तरतः। नैरन्तर्यसमनन्तरतोऽपि, सभागविसभागचित्तचैत्तोत्पत्तिसमनन्तरतोऽपि समनन्तरप्रत्ययो द्रष्टव्यः॥ कथमालम्बनतः। परिच्छिन्नविषयालम्बनतोऽपि, अपरिच्छिन्नविषयालम्बनतोऽपि, अचित्रीकारविषयालम्बनतोऽपि, [सचित्रीकारविषयालम्बनतोऽपि,] सवस्तुकविषयाल[म्ब]नतोऽपि, अवस्तुकविषयालम्बनतोऽपि, वस्त्वालम्बनतोऽपि, परिकल्पालम्बनतोऽपि, विपर्यस्तालम्बनतोऽपि, अविपर्यस्तालम्बनतोऽपि, सव्याघातालम्बनतोऽपि, अव्याघातालम्बनतोऽप्यालम्बनप्रत्ययो द्रष्टव्यः॥ कथमधिपतितः। प्रतिष्ठाधिपतितोऽपि, आवेधाधिपतितोऽपि, सहभावाधिप-(fol. 14a) तितोऽपि, विषयाधिपतितोऽपि, प्रसवाधिपतितोऽपि, स्थानाधिपतितोऽपि, फलोपभोगाधिपतितोऽपि, लौकिकविशुद्धाधिपतितोऽपि, लोकोत्तरविशुद्ध्याधिपतितोऽप्यधिपतिप्रत्ययो द्रष्टव्यः॥

कथं सभागतत्सभागं, कति सभागतत्सभागानि, किमर्थं सभागतत्सभागपरीक्षा। विज्ञानविरहिततत्सादृश्येन्द्रियविषयप्रबन्धोत्पत्तितोऽपि, विज्ञानविरहितस्वसादृश्यप्रबन्धोत्पत्तितोऽपि सभागतत्-

सभागं द्रष्टव्यम् । रूपस्कन्धैकदेशः, पञ्च रूपीणि धात्वायतनानि । विज्ञानयुक्तायुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथमुपात्तं, कत्युपात्तानि, किमर्थमुपात्तपरीक्षा । वेदनोत्पत्त्याश्रय[रूप]त उपात्तं द्रष्टव्यम् । रूपस्कन्धैकदेशः, पञ्च रूपीणि धात्वायतनानि, चतुर्णां चैकदेशः । देहवशवर्त्यात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथमिन्द्रियं, कतीन्द्रियाणि, किमर्थमिन्द्रियपरीक्षा । विषयग्रहणाधिपतितोऽपि, कुलप्रबन्धाधिपतितोऽपि, निकायसभागस्थानाधिपतितोऽपि, शुभाशुभकर्मफलोपभोगाधिपतितोऽपि, लौकिकवैराग्याधिपतितोऽपि, लोकोत्तरवैराग्याधिपतितोऽपीन्द्रियं द्रष्टव्यम् । वेदनास्कन्धः, विज्ञानस्कन्धः, रूपसंस्कारस्कन्धैकदेशः, द्वादश धातवः, षडायतनानि, धर्मधात्वायतनैकदेशश्च । आत्माधिपत्याभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथं दुःखदुःखता, कति दुःखदुःखतानि, किमर्थं दुःखदुःखतापरीक्षा । दुःखवेदनास्वलक्षणतोऽपि, दुःखवेदनीयधर्मस्वलक्षणतोऽपि दुःखदुःखता द्रष्टव्या । सर्वेषामेकदेशः । दुःखितात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथं विपरिणामदुःखता, कति विपरिणामदुःखतानि, किमर्थं विपरिणामदुःखतापरीक्षा । सुखवेदनाविपरिणतिस्वलक्षणतोऽपि, सुखवेदनीयधर्मविपरिणतिस्वलक्षणतोऽपि तत्र चाऽनुनयचित्तविपरिणतितोऽपि विपरिणामदुःखता द्रष्टव्या । सर्वेषामेकदेशः । सुखितात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथं संस्कारदुःखता, कति संस्कारदुःखतानि, किमर्थं संस्कारदुःखतापरीक्षा । अदुःखासुखवेदनास्वलक्षणतोऽपि, अदुःखासुखवेदनीयधर्मस्वलक्षणतोऽपि, तदुभयदौष्ठुल्यपरिग्रहतोऽपि, द्वयाविनिर्मोक्षानित्यानुबन्धायोगक्षेमतोऽपि संस्कारदुःखता द्रष्टव्या । स्कन्धानां, त्रयाणां धातूनां, द्वयोश्चायतनयोरेकदेशं स्थापयित्वा सर्वाणि । अदुःखासुखात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथं सविपाकं, कति सविपाकानि, किमर्थं सविपाकपरीक्षा । अकुशलं, कुशलसास्रवञ्च सविपाकं द्रष्टव्यम् । स्कन्धानां, दशानां धातूनां, चतुर्णां चायतनानामेकदेशः । स्कन्धोपनिक्षेपकप्रतिसंधायकात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ (fol. 14b) विपाकः पुनरालयविज्ञानं ससंप्रयोगं द्रष्टव्यम् तदन्यच्च विपाकजम् ॥

कथमाहारः, कत्याहाराः, किमर्थमाहारपरीक्षा । परिणतितोऽपि परिणामिकः, विषयतोऽपि वैषयिकः, आशयतोऽप्याशिकः, उपादानतोप्युपादानिक आहारो द्रष्टव्यः । त्रयाणां स्कन्धानां, एकादशानां धातूनां, पञ्चानां चायतनानामेकदेशः । आहारस्थितिकात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ अपि खलु आहारोऽशुद्धाश्रयस्थितिकः, शुद्धाशुद्धाश्रयस्थितिकः, शुद्धाश्रयस्थितिकः, स्थितिसांदर्शनिकश्च द्रष्टव्यः ॥

कथं सोत्तरं, कति सोत्तराणि, किमर्थं सोत्तरपरीक्षा । संस्कृततोऽसंस्कृतैकदेशतश्च सोत्तरं द्रष्टव्यम् । धर्मधात्वायतनैकदेशं स्थापयित्वा सर्वाणि । आत्मद्रव्यहीनाभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथमनुत्तरं, कत्यनुत्तराणि, किमर्थमनुत्तरपरीक्षा । असंस्कृतैकदेशतोऽनुत्तरं द्रष्टव्यम् । धर्मधात्वायतनैकदेशः । आत्मद्रव्याग्राभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

इत्यनेन नयेनाऽप्रमाणः प्रभेदनयः ।। अपि खलु समासतः स्कन्धधात्वायतनानां प्रभेदस्त्रिविधः, परिकल्पितलक्षणप्रभेदः, विकल्पितलक्षणप्रभेदः, धर्मतालक्षणप्रभेदश्च ।। तत्र परिकल्पितलक्षणप्रभेदः कतमः । स्कन्धधात्वायतनेष्वात्मेति वा सत्त्वो जीवो जन्तुः पोषः पुद्गलो मनुजो मानव इति वा यत्परिकल्प्यते ।। विकल्पितलक्षणप्रभेदः कतमः । तान्येव स्कन्धधात्वायतनानि ।। धर्मतालक्षण-प्रभेदः कतमः । तेष्वेव स्कन्धधात्वायतनेष्वात्माभावः, सत्त्वजीवजन्तुपोषपुद्गलमनुजमानवाभावः, नैरात्म्यास्तिता ।। अपि तु खलु चतुर्विधः प्रभेदः, स्वलक्षणप्रभेदः, प्रकार[प्र]प्रभेदः, आश्रयप्रभेदः, संतति-प्रभेदश्च ।। लक्षणप्रभेदः कतमः । प्रत्येकं स्कन्धधात्वायतनानां स्वलक्षणप्रभेदः ।। प्रकार[प्र]भेदः कतमः । तेषामेव स्कन्धधात्वायतनानां द्रव्यसन्तः, प्रज्ञप्तिसन्तः, संवृतिसन्तः, परमार्थसन्तः, रूपिणः, अरूपिणः, सनिदर्शनाः, अनिदर्शना इत्येवमादि यथानिर्दिष्टः ।। आश्रयप्रभेदः कतमः । यावन्तः सत्त्वाश्रया-स्तावन्ति स्कन्धधात्वायतनानि ।। संततिप्रभेदः कतमः । प्रतिक्षणं स्कन्धधात्वायतनानां प्रवृत्तिः ।। लक्षणप्रभेदे कुशलः किं परिजानाति, आत्माभिनिवेशं परिजानाति ।। प्रकारप्रभेदे कुशलः किं परि-जानाति, पिण्डसंज्ञां परिजानाति ।। आश्रयप्रभेदे कुशलः किं परिजानाति, अकृताभ्यागमकृत-विप्रणाशसंज्ञां परिजानाति ।। संततिप्रभेदे कुशलः किं परिजानाति, स्थिरसंज्ञां परिजानाति ।। अपि खलु षड्विधः प्रभेद एषामेव स्कन्धधात्वायतनानां, वहिर्मुखप्रभेदः, अन्तर्मुखप्रभेदः, आय[तका]ल-प्रभेदः, परिच्छिन्नकालप्रभेदः, तत्कालप्रभेदः, संदर्शनप्रभेदश्च ।। वहिर्मु[खप्रभेदः कतमः ।]

(*Lacuna :* Skt. 15 ; Tib. 75b⁷–78a² ; 672c¹³–673b¹⁵)

C

(fol. 16a) सभागधातुभूमिकयोरविसभाग[धातु]भूमिकयोः ।। सर्वत्रगसंप्रयोगः, तद्यथा वेदना-संज्ञा चेतनास्पर्शमनस्कारविज्ञानानाम् ।। अपि खलु क्लिष्टसर्वत्रगः संप्रयोगो मनसि चतुर्णां क्लेशानाम् ।। कदाचित्कः संप्रयोगः, तद्यथा चित्ते श्रद्धादीनां कुशलानां रागादीनां च क्लेशोपक्लेशानाम् ।। आव-स्थिकः संप्रयोगः सुखाया वेदनायाः ससंप्रयोगायाः, एवं दुःखाया अदुःखासुखायाः ।। अविच्छिन्नः संप्रयोगः सचि[त्त]कायामवस्थायाम् ।। विच्छिन्नः संप्रयोगोऽचित्तिकसमापत्त्यन्तरितस्य ।। बहि-र्मुखः संप्रयोगो यद्भूयसा कामप्रतिसंयुक्तानां चित्तचैतसिकानाम् ।। अन्तर्मुखः संप्रयोगो यद्भूयसा समाहितभूमिकानां चित्तचैतसिकानाम् ।। उचितः संप्रयोगः पार्थग्जनिकानां चित्तचैतसिकानां तदेक-त्यानां च शैक्षाशैक्षाणाम् ।। अनुचितः संप्रयोगो लोकोत्तराणां चित्तचैतसिकानामाद्यतदुत्तराणां लोकोत्तरपृष्ठलब्धानां च ।। संप्रयोगकुशलः कमनुशंसं प्रतिलभते । चित्तमात्रे वेदनादीनां सांक्ले-शिकानां व्यावदानिकानाञ्च धर्माणां संप्रयोगं विप्रयोगं जानाति, तच्च जानन्नात्मा वेदयते, संजानाति, चेतयते, स्मरति, संक्लिशति, व्यवदायते [चेत्य]भिनिवेशं प्रजहाति, नैरात्म्यमवतरति ।।

समन्वागमः कतमः । लक्षणतः पूर्ववत् । प्रभेदः पुनस्त्रिविधः, बीजसमन्वागमः, वशिता-समन्वागमः, समुदाचारसमन्वागमश्च ।। बीजसमन्वागमः कतमः । कामधातौ जातोभूतः काम-प्रतिसंयुक्तैः क्लेशोपक्लेशैः, रूपारूप्यप्रतिसंयुक्तैश्च क्लेशोपक्लेशैः, बीजसमन्वागमेन समन्वागत

उपपत्तिलाभिकैश्च कुशलैः। रूपधातौ जातोभूतः कामप्रतिसंयुक्तैः क्लेशोपक्लेशैर्बीजसमन्वागमेन समन्वागतोऽसमन्वागतश्च वक्तव्यो रूपप्रतिसंयुक्तैरारूप्यप्रतिसंयुक्तैश्च क्लेशोपक्लेशैर्बीजसमन्वागमेन समन्वागत उपपत्तिलाभिकैश्च कुशलैः। आरूप्यधातौ जातोभूतः कामप्रतिसंयुक्तै रूपप्रतिसं[यु]क्तैश्च क्लेशोपक्लेशैर्बीजसमन्वागमेन समन्वा[ग]तोऽसमन्वागतश्च वक्तव्य आरूप्यप्रतिसं[यु]क्तैः क्लेशोपक्लेशैर्बीजसमन्वागमेन समन्वागत उपपत्तिलाभिकैश्च कुशलैः॥ त्रैधातुकप्रतिपक्षलाभी यस्य यस्य प्रकारस्य प्रतिपक्ष उत्पन्नस्तस्य बीजसमन्वागमेनासमन्वागतः, यस्य प्रतिपक्षो नोत्पन्नस्तस्य बीजसमन्वागमेन समन्वागतः॥ वशितासमन्वागमः कतमः। प्रायोगिकानां कुशलानां धर्माणां वशितासमन्वागमेन समन्वागतः, लौकिकानां लोकोत्तराणां वा ध्यानविमोक्षस-(fol. 16b) माधिस[मा]पत्त्यादीनां तदेकत्यानां [अ]व्याकृतानाम्॥ समुदाचारसमन्वागमः कतमः। स्कन्धधात्वायतनानां यो य एव धर्मः संमुखीभूतः कुशलो वाऽकुशलो वाऽव्याकृतो वा, तस्य समुदाचारसमन्वागमेन समन्वागतः, समुच्छिन्नकुशलमूलः कुशलानां धर्माणां बीजसमन्वागमेन समन्वागतोऽसमन्वागतश्च वक्तव्यः। आत्यन्तिकः पुनः संक्लेशसमन्वागमोऽपरिनिर्वाणधर्मकानामिच्छन्तिकानां द्रष्टव्यः, मोक्षहेतुवैकल्यादात्यन्तिक एषां हेत्वसमन्वागमः॥ समन्वागमकुशलः कमनुशंसं प्रतिलभते। आचयापचयज्ञो भवति धर्माणाम्। तथा आचयापचयज्ञो न कस्यांचिल्लौकिक्यां संपत्तौ विपत्तौ वा एकान्तिकसंज्ञी भवति, यावदेवाऽनुनयप्रतिघप्रहाणाय॥

अभिधर्मसमुच्चये लक्षणसमुच्चयो नाम प्रथमः समुच्चयः॥

विनिश्चयः कतमः। सत्यविनिश्चयः, धर्मविनिश्चयः, प्राप्तिविनिश्चयः, सांकथ्यविनिश्चयश्च॥

सत्यविनिश्चयश्च कतमः। चत्वार्यार्यसत्यानि— दुःखं, समुदयः, निरोधः, मार्गश्च॥

दुःखसत्यं कतमत्। तत्सत्त्वजन्मतो जन्माधिष्ठानतश्च वेदितव्यम्॥ सत्त्वजन्म कतमत्। [सत्त्वजन्म नरक]तिर्यक्प्रेतेषु; मनुष्येषु पूर्वविदेहेषु, अपरगोदानीयेषु, जाम्बूद्वीपेषु, उत्तरेषु कुरुषु; देवेषु चतुर्महाराजकायिकेषु, त्रायस्त्रिंशेषु, यामेषु, तुषितेषु, निर्माणरतिषु, परनिर्मितवशवर्तिषु, ब्रह्मकायिकेषु, ब्रह्मपुरोहितेषु, महाब्रह्मेषु, परीत्ताभेषु, [अप्रमाणाभेषु, आभास्वरेषु परीत्तशुभेषु,] अप्रमाणशुभेषु, शुभकृत्स्नेषु, अनभ्रकेषु, पुण्यप्रसवेषु, बृहत्फलेषु, असंज्ञिसत्त्वेषु, अवृहेषु, अतपेषु, सुदृशेषु, सुदर्शनेषु, अकनिष्ठेषु, आकाशानन्त्यायतनेषु, विज्ञानानन्त्यायतनेषु, आकिञ्चन्यायतनेषु, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनेषु॥ जन्माधिष्ठानं कतमत्। भाजनलोकः। वायुमण्डले अब्मण्डलं प्रतिष्ठितं; अब्मण्डले पृथिवीमण्डलं; पृथिवीमण्डले सुमे[रुः], सप्तकाञ्चनपर्वताः, चत्वारो द्वीपाः, अष्टावन्तरद्वीपाः, अभ्यन्तरः समुद्रः, बाह्यसमुद्रः, चतस्रः सुमेरुपरिषण्णाः, चतुर्महाराजकायिकानां त्रायस्त्रिंशानां स्थानान्तराणि, चक्रवाडः पर्वतः, आकाशे विमानानि यामानां तुषितानां निर्माणरतीनां परनिर्मितवशवर्तिनां देवानां रूपावचराणाञ्च; असुराणां स्थानान्तराणि; नारकाणां स्थानान्तराणि, उष्णनरकाः शीतनरकाः प्रत्येकनरकाश्च; तदेकत्यानाञ्च तिर्यक्प्रेतानां स्थानान्तराणि; यावदादित्याः परिचरन्तो दिशोऽवभासयन्ते। वैरोचनास्तावत्साहस्रके लोके सहस्रं चन्द्राणां सहस्रं सूर्याणां सहस्रं सुमेरूणां पर्वतराजानां—

(*Lacuna:* Skt. 17-18 ; Tib. 80a[3]—83b[3] ; Chin. 674a[27]—675b[14])

D

(fol. 19a) उत्पन्नस्य चाऽनपेक्ष्य प्रत्ययं स्वरसविनाशितामुपादाय रूपस्याऽपि क्षणिकता द्रष्टव्या ॥

यदुक्तं— यत्किञ्चिद्रूपं सर्वं तच्चत्वारि महाभूतानि, चत्वारि च महाभूतान्युपादायेति, तत्किं संधायोक्तम्। संभवं संधायोक्तम्। एकदेशाश्रयी भावार्थ उपादायार्थः। यत्र पुनः समुदये यद्भूतमुपलभ्यते, तत्तत्राऽस्तीति वक्तव्यं, अस्ति यावत्सर्वभौतिकम्। उपादाय[रू]पेऽपि, यदुपादायरूपं यस्मिन्समुदाय उपलभ्यत तत्तत्राऽस्तीति वेदितव्यम् ॥

यत्पुनरुच्यते— परमाणुसंचितो रूपसमुदाय इति, तत्र निःशरीरः परमाणुर्वेदितव्यः। बुद्ध्यापर्यन्तप्रभेदतस्तु परमाणुव्यवस्थानं पिण्डसंज्ञाविभावनतामुपादाय, रूपे द्रव्यापरिनिष्पत्तिप्रवेशताञ्चोपादाय ॥

तत्पुनरेतद्दुःखमस्ति विपुलमसंलिखितं, संलिखितं, संलिखितासंलिखितञ्च, अस्ति मध्यमसंलिखितं, अस्ति तनुकमसंलिखितं, अस्ति तनुतरं संलिखितं, अस्ति तनुतमं संलिखितं, अस्त्यदुःखं दुःखप्र[ति]भासं महासंलेखप्रत्युपस्थानञ्च ॥ कतमद्विपुलं दुःखमसंलिखितं, यत्कामावचरमनुपचितकुशलमूलानाम्। कतमत्संलिखितं, तदेवोत्पन्नमोक्षभागीयानाम्। कतमत्संलिखितासंलिखितं, तदेव लौकिकवैराग्यायाऽवरोपितकुशलमूलानाम्। कतमन्मध्यमसंलिखितं, रूपधातूपपन्नानां विवर्जितमोक्षभागीयानाम्। कतमत्तनुकमसंलिखितं, आरूप्योपपन्नानां विवर्जितमोक्षभागीयानाम्। कतमत्तनुतरं संलिखितं, यच्छैक्षाणाम्। कतमत्तनुतमं संलिखितं, यदशैक्षाणां जीवितेन्द्रियप्रत्ययं षडायतनम्। कतमददुःखं दुःखप्रतिभासं महासंलेखप्रत्युपस्थानं, यत्पारमिप्राप्तानां बोधिसत्त्वानां संचिन्त्य भवोपपत्तिषु ॥ यदुक्तं— मरणं दुःखमिति, तत्र मरणं त्रिविधं, कुशलचित्तस्याऽकुशलचित्तस्याऽव्याकृतचित्तस्य च। पटुके चित्तप्र[चा]रे, स्वकुशलमूलबलाधान[तो] वा परोपसंहारतो वा कुशलचित्तस्य मरणं द्रष्टव्यम्। पटुक एव चित्तप्र[चा]रे, स्वाकुशलमूलावधानतो वा परोपसंहारतो वाऽकुशलचित्तस्य मरणं द्रष्टव्यम्। पटुके वा चित्तप्र[चा]रेऽपटुके वा, तदुभयवै-(fol. 19b) कल्यादभिसंस्कारासमर्थस्य वाऽव्याकृतचित्तस्य मरणं द्रष्टव्यम् ॥

शुभकारिणोऽधःकायस्तत्प्रथमतः शीतीभवति, अशुभकारिणः पुन ऊर्ध्वकायः शीतीभवति। तत्राऽशुभकारिणोऽन्तराभवोऽभिनिर्वर्तते, तद्यथा कृष्णस्य कुतपस्य निर्भासोऽन्धकारतमिस्रा या वा रात्र्याः। शुभकारिणस्तद्यथा शुक्लस्य पटस्य निर्भासः, सज्योत्स्नाया वा रात्र्याः। अन्तराभवः कामधातौ रूपधातौ चोपपद्यमानस्यारूप्यधातोश्च च्यवमानस्य। स च मनोमयो गन्धर्व इत्यपि। परं सप्ताहं तिष्ठत्यन्तरेण च च्यवते, एकदा च व्यावर्तते, तत्रस्थश्च कर्मोपचिनोति, सभागांश्च सत्त्वान्पश्यति। यत्र चोपपद्यते तदाकृतिरप्रतिहतगतिश्च। ऋद्धिमानिव चाशुगामी उपपत्त्यायतने प्रतिहन्यते, उपपत्त्यायतने तुलावनामोन्नामयोगेन च्यवते प्रतिसंधिञ्चाबध्नाति। अन्तराभवस्थश्चोपपत्त्यायतने रागमुत्पादयति, तदन्यश्च क्लेशः प्रत्ययो भवति। सह रागेणाऽन्तराभवो निरुध्यते, कललञ्च सविज्ञानकमुत्पद्यते, स च विपाकः। तत ऊर्ध्वमिन्द्रियाभिनिर्वृत्तिः, यथा प्रतीत्यसमुत्पादे चतसृषु योनिषु— अण्डजायां, जरायुजायां, संस्वेदजायां, उपपादुकायाञ्च ॥

समुदयसत्यं कतमत् । क्लेशः क्लेशाधिपतेयञ्च कर्म ।। प्राधान्यनिर्देशस्तु भगवता तृष्णा पौनर्भविकी नन्दीरागसहगता तत्रतत्राभिनन्दिनी समुदयसत्यनिर्देशेन निर्दिष्टा ।। प्राधान्यार्थः कतमः, यः सर्वत्रगार्थः । सर्वत्रगार्थः कतमः, तथाहि तृष्णा वस्तुसर्वत्रगा, अवस्थासर्वत्रगा, अध्वसर्वत्रगा, धातुसर्वत्रगा, एषणासर्वत्रगा, प्रकारसर्वत्रगा ।। क्लेशः कतमः, परिसंख्यानतोऽपि, लक्षणतोऽपि, उत्थानतोऽपि, आलम्बनतोऽपि, संप्रयोगतोऽपि, पर्यायतोऽपि, विप्रतिपत्तितोऽपि, धातुतोऽपि, निकायतोऽपि प्रहाणतोऽपि, क्लेशो द्रष्टव्यः ।। परिसंख्यानं कतमत्, षट् क्लेशा दश वा । षट् क्लेशाः कतमे, रागः प्रतिघो मानोऽविद्या विचिकित्सा दृष्टिश्च । त एव दृष्टेः पञ्चाकारभेदेन दश भवन्ति ।। लक्षणं कतमत्, यो धर्म उत्पद्यमानोऽप्रशान्तलक्षण उत्पद्य[ते, येनोत्पन्नेन कायचित्तसंतानाऽप्रशान्तिः प्रवर्तते, तत्क्लेशलक्षणम् ।।]

(*Lacuna :* Skt. 20–29 ; Tib. 85a[5]–102a[2] ; Chin. 676b[3]–683a[20])

E

(fol. 30a) [उ]पादाय ।।

भावनामार्गः कतमः । दर्शनमार्गादूर्ध्वं लौकिको मार्गः, लोकोत्तरो मार्गः, मृदुर्मार्गः, मध्यो मार्गः, अधिमात्रो मार्गः, प्रयोगमार्गः, आनन्तर्यमार्गः, विमुक्तिमार्गः, विशेषमार्गश्च ।।

लौकिको मार्गः कतमः । लौकिकं प्रथमं ध्यानं, द्वितीयं ध्यानं, तृतीयं, चतुर्थं ध्यानं, आकाशानन्त्यायतनं, विज्ञानानन्त्यायतनं, आकिञ्चन्यायतनं, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनञ्च । त एते ध्याना [आ]रूप्याः संक्लेशव्यवदानव्यवस्थानविशुद्धिभिर्वेदितव्याः ।। कथं संक्लेशतः । चत्वार्यव्याकृतमूलानि, तृष्णा, दृष्टिः, मानः, अविद्या च । तृष्णया आस्वादसंक्लेशेन संक्लिश्यते । दृष्ट्या दृष्ट्युत्तरध्यायितया संक्लिश्यते । मानेन मानोत्तरध्यायितया संक्लिश्यते । अविद्यया विचिकित्सोत्तरध्यायितया संक्लिश्यते । तथा च संक्लिष्टचेतसां रूपारूप्यावचराः क्लेशोपक्लेशाः प्रवर्तन्ते ।। कथं व्यवदानतः । शुद्धका ध्याना [आ]रूप्याः कुशलत्वाद् व्यवदाता इत्युच्यन्ते ।। कथं व्यवस्थानतः । अङ्गव्यवस्थानतः, समापत्तिव्यवस्थानतः, मात्राव्यवस्थानतः, संज्ञाकरणव्यवस्थानतश्च । कथमङ्गव्यवस्थानतः । प्रथमं ध्यानं पञ्चाङ्गं, पञ्चाङ्गानि— वितर्को विचारः प्रीतिः सुखं चित्तैकाग्रता च । द्वितीयं ध्यानं चतुरङ्गं, चत्वार्यङ्गानि— अध्यात्मसंप्रसादः प्रीतिः सुखं चित्तैकाग्रता च । तृतीयं ध्यानं पञ्चाङ्गं, पञ्चाङ्गानि— उपेक्षा स्मृतिः संप्रजन्यं सुखं चित्तैकाग्रता च । चतुर्थं ध्यानं चतुरंगं, चत्वार्यङ्गानि— उपेक्षापरिशुद्धिः स्मृतिपरिशुद्धिरदुःखासुखा वेदना चित्तैकाग्रता च । प्रतिपक्षाङ्गमुपादाय, अनुशंसाङ्गमुपादाय, तदुभयाश्रयस्वभावाङ्गं चोपादाय । आरूप्येष्वङ्गव्यवस्थानं नाऽस्ति, शमथैकरसतामुपादाय ।। कथं समापत्तिव्यवस्थानतः । सप्तभिर्मनस्कारैः प्रथमं ध्यानं समापद्यते, एवं यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञायतनञ्च । सप्त मनस्काराः कतमे, लक्षणप्रति-(fol. 30b) संवेदी मनस्कार आधिमोक्षिकः प्रावि[विक्तो] रतिसंग्राहको मीमांसकः प्रयोगनिष्ठः प्रयोगनिष्ठाफलश्च मनस्कारः ।। कथं मात्राव्यवस्थानतः । प्रथमं ध्यानं मृदुपरिभावितं, मध्यपरिभावितं, अधिमात्रपरिभावितञ्च, [यथा] प्रथमं ध्यानमेवं शिष्टानि ध्यानान्यारूप्याश्च, मृदुमध्याधिमात्रपरिभावितस्य

प्रथमस्य ध्यानस्य फलं त्रिविधा प्रथमध्यानोपपत्तिः, यथा प्रथमस्य ध्यानस्य एवमवशिष्टानां ध्यानानां त्रिविधा ध्यानोत्पत्तिः, आरूप्येषु स्थानान्तराभावमुपादायोपपत्तिभेदो नाऽस्ति, तत्र मृदुमध्याधिमात्रपरिभावितत्वात् आरूप्याणामुपपत्तावुच्चनीचता हीनप्रणीतता प्रज्ञायते ।। कथं संज्ञाकरणव्यवस्थानतः । प्रथमध्यानसंगृहीतान्यावतः समाधीन्बुद्धबोधिसत्त्वाः समापद्यन्ते तेषां श्रावकप्रत्येकबुद्धा नामाभिज्ञाऽपि [न] भवन्ति, यथा प्रथमध्यानसंगृहीतानेवमवशिष्टध्यानारूप्यसंगृहीतान्, यदुत ध्यानपारमितान्निश्रित्य ।। कथं विशुद्धितः । प्रान्तकोटिकं प्रथमं ध्यानं यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं विशुद्धिरित्युच्यते ।।

लोकोत्तरो मार्गः कतमः । भावनामार्गे दुःखसमुदयनिरोधमार्गज्ञानानि धर्मज्ञानान्वयज्ञानपक्ष्याणि, तैश्च संप्रयुक्तः समाधिः, प्रथमं वा ध्यानं, यावदाकिञ्चन्यायतनम् । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं लौकिकमेवाऽपरिस्फुटं, संज्ञाप्रचारतामुपादाय । ततश्चाऽनिमित्तमित्युच्यते । यथोक्तं भगवता—यावदेव संज्ञासमापत्तिः, तावदा[ज्ञा]प्रतिवेध इति । निरोधसमापत्तिर्लोकोत्तरा, मनुष्येष्वभिनिर्ह्रियते । मनुष्याभिनिर्हृता मनुष्येषु रूपधातौ वा संमुखीक्रियते । आरूप्येष्वस्याः संमुखीभावो नाऽस्ति, शान्तविमोक्षविपाकविहारिणां तद्यत्नानारम्भतामुपादाय ।।

मृदुर्मार्गः कतमः । मृदुमृदुः, मृदुमध्यः, मृद्वधिमात्रश्च, येन त्रैधातुकावचराणां क्लेशानां भूमौ भूमावधिमात्राधिमात्रं, अधिमात्रमध्यं, अधिमात्रमृदुं क्लेशप्रकारं प्रज-(fol. 31a) हाति ।।

मध्यो मार्गः कतमः । मध्यमृदुः, मध्यमध्यः, मध्याधिमात्रश्च, येन त्रैधातुकावचराणां क्लेशानां भूमौ भूमौ मध्याधिमात्रं, मध्यमध्यं, मध्यमृदुं क्लेशप्रकारं प्रजहाति ।।

अधिमात्रो मार्गः कतमः । अधिमात्रमृदुः, अधिमात्रमध्यः, अधिमात्राधिमात्रश्च, येन त्रैधातुकावचराणां क्लेशानां भूमौ भूमौ मृद्वधिमात्रं, मृदुमध्यं, मृदुमृदुं क्लेशप्रकारं प्रजहाति ।।

प्रयोगमार्गः कतमः । येन क्लेशं प्रजहाति ।।

आनन्तर्यमार्गः कतमः । यस्याऽनन्तरं निरन्तरः क्लेशः प्रहीणो भवति ।।

विमुक्तिमार्गः कतमः । येन प्रहीणे क्लेशे विमुक्तिं साक्षात्करोति ।।

विशेषमार्गः कतमः । तदन्यस्य क्लेशप्रकारस्य प्रयोगानन्तर्यविमुक्तिमार्गः विशेषमार्गः ।। अपि खलु क्लेशप्रहाणप्रयोगं निराकृत्य, धर्मचिन्तायां वा प्रयुक्तस्य, धर्मविहारे वा, समापत्तिविशेषे वा यो मार्गः । अपि खलु वैशेषिकान्गुणानभिनिर्हरतो वा यो [विहार]मार्गः ।।

मार्गभावना कतमा । प्रतिलम्भभावना, निषेवणभावना, निर्धावनभावना, प्रतिपक्षभावना च ।। प्रतिलम्भभावना कतमा, अनुत्पन्नानां कुशलानां धर्माणामुत्पादाय या भावना । निषेवणभावना कतमा, उत्पन्नानां कुशलानां धर्माणां स्थितयेऽसंमोषाय भूयोभावाय वृद्धिविपुलतायै या भावना । निर्धावनभावना कतमा, उत्पन्नानां पापकानामकुशलानां धर्माणां प्रहाणाय या भावना । प्रतिपक्षभावना कतमा, अनुत्पन्नानां पापकानामकुशलानां धर्माणामनुत्पादाय या भावना ।। अपि खलु मार्ग उत्पद्यमानः स्वां वासनामवस्थापयति सा प्रतिलम्भभावना । स एव संमुखीभूतो भावनां गच्छति सा निषेवणभावना । स्वमावरणं विजहाति सा निर्धावनभावना । विहीनञ्चावरणमायत्यामनुत्पत्तिधर्मतायामवस्थापयति सा प्रतिपक्षभावना । अपि खलु चतुर्विधः प्रतिपक्षः— विदूषणाप्रतिपक्षः, प्रहाणप्रतिपक्षः, आधारप्रतिपक्षः, दूरीभावप्रतिपक्षश्च प्रतिपक्षभावनेत्युच्यते । विदूषणा-

प्रतिपक्षः कतमः, सास्रवेषु संस्कारेष्वादीनवदर्शनम् । प्रहाणप्रतिपक्षः कतमः, प्रयोगानन्तर्यमार्गः । आधारप्रतिपक्षः कतमः, विमुक्तिमार्गः । दूरीभावप्रतिपक्षः कतमः, तदु-(fol. 31b) परिमो मार्गः ॥

अपि खलु वस्तुपरीक्षामार्गः, व्यावसायिको मार्गः, समाधिपरिकर्ममार्गः, अभिसमयप्रायोगिको मार्गः, अभिसमयमार्गः, विशुद्धिनैर्याणिको मार्गः, निश्रयेन्द्रियभिन्नो मार्गः, शिक्षात्रयपरिशोधनो मार्गः, सर्वगुणनिर्हारको मार्गः, मार्गसंग्रहमार्गश्च मार्ग इत्युच्यते ॥ स पुनरेष यथाक्रमं सप्तत्रिंशद्बोधिपक्षा धर्माः, चतस्रः प्रतिपदः, चत्वारि धर्मपदानि, शमथ-विपश्यना, त्रीणि चेन्द्रियाणि ॥ स्मृत्युपस्थानानामालम्बनं, स्वभावः, सहायः, भावना, भावनाफलञ्च वेदितव्यम् । यथा स्मृत्युपस्थानानामेवमवशिष्टानां बोधिपक्षाणाम् ॥ स्मृत्युपस्थानानामालम्बनं कतमत्, कायो, वेदना, चित्तं, धर्माः । अपि खल्वात्माश्रयवस्तु, आत्मोपभोगवस्तु, आत्मवस्तु, आत्मसंक्लेशव्यवदानवस्तु च । स्वभावः कतमः, प्रज्ञा स्मृतिश्च । सहायः कतमः, तत्संप्रयुक्ताश्चित्तचैतसिका धर्माः । भावना कतमा, अध्यात्मं-कायादिषु कायाद्यनुपश्यना, यथाऽध्यात्ममेवं बहिर्धा, अध्यात्मबहिर्धा । अध्यात्मंकायः कतमः, यान्यस्मिन्काये आध्यात्मिकानि रूपीण्यायतनानि । बहिर्धाकायः कतमः, बहिर्धारूपीण्यायतनानि । अध्यात्मबहिर्धाकायः कतमः, आध्यात्मिकायतनसंबद्धानि बाह्यान्यायतनानीन्द्रियाधिष्ठानानि, पारसांतानिकानि चाध्यात्मिकानि रूपीण्यायतनानि । काये कायानुपश्यना कतमा, या विकल्पप्रतिबिम्बकायेन प्रकृतिबिम्बकायस्य समतापश्यना । अध्यात्मंवेदना कतमा, अध्यात्मंकायमुपादायोत्पन्ना वेदना । बहिर्धावेदना कतमा, बहिर्धाकायमुपादायोत्पन्ना वेदना । यथा वेदना, एवं चित्तं, धर्माः । यथा काये कायानुपश्यना, एवं वेदनादिषु वेदनाद्यनुपश्यना यथायोगं वेदितव्या ॥

अपि खलु भावना । छन्दः, वीर्यं, व्यायाम, उत्साहः, उ[त्सू]ढिः, अप्रति[वाणि]ः, स्मृतिः, संप्रजन्यं, अप्रमादश्च ॥ छन्दभावना, अमनसिकारोपक्लेशप्रतिपक्षेण । वीर्यभावना, कौसीद्योपक्लेशप्रतिपक्षेण । व्यायामभावना, लयौद्धत्यक्लेशप्रतिपक्षे[ण] ।

(*Lacuna :* Skt. 32–35 ; Tib. 105a[6]–112b[6] ; Ch. 684b[23]–687b[20])

F

(fol. 36a) ततश्च ग्राहकाभावं नोपलम्भं स्पृशेत्ततः ॥ इति ॥

आश्रयः कतमः, आश्रयप[रा]वृत्तिः । कथं धर्मेषु धर्मकुशलो भवति, बहुश्रुततामुपादाय । कथमर्थकुशलो भवति, अभिधर्मेऽभिविनये लक्षणज्ञतामुपादाय । कथं व्यञ्जनकुशलो भवति, सुनिरुक्तव्यञ्जनतामुपादाय । कथं निरुक्तिकुशलो भवति, आत्मात्मेति जनपदनिरुक्तिष्वनभिनिविश्याऽनुव्यवहारज्ञतामुपादाय । कथं पूर्वान्तापरान्तसंधिकुशलो भवति, पूर्वान्ते उद्ग्रहणतामपरान्ते च निःसरणतामुपादाय ॥ कथं धर्मेषु धर्मविहारी भवति । भावनामनागम्य केवलं श्रुतचिन्ताप्रयोगेण न धर्मविहारी भवति, श्रुतचिन्तामनागम्य केवलं भावनाप्रयोगेण न धर्मविहारी भवति, उभयमागम्योभयविहारेण धर्मविहारी भवति ॥ उद्ग्रहाय स्वाध्यायदेशनाभिः श्रुतमयं द्रष्टव्यम् । समाधिप्रयोगासंतुष्टिभ्यां भावनामयं द्रष्टव्यम् । [समाधि]प्रयोगः सातत्य[स]त्कृ[त्य]प्रयोगेणाऽविपरीतप्रयोगेण च द्रष्टव्यः । असंतुष्टिरनास्वादितोत्तरशमथप्रयोगेण द्रष्टव्या ॥

केन कारणेन वैपुल्यं बोधिसत्त्वपारमितापिटकमुच्यते। पारमितानां संख्यानिर्देशतामुपादाय, लक्षणनिर्देशतामुपादाय, क्रमनिर्देशतामुपादाय, निरुक्तिनिर्देशतामुपादाय, भावनानिर्देशतामुपादाय, प्रभेदनिर्देशतामुपादाय, संग्रहनिर्देशतामुपादाय, विपक्षनिर्देशतामुपादाय, गुणवर्णननिर्देशतामुपादाय, अन्योन्यविनिश्चयतां चोपादाय। केन कारणेन वैपुल्यं औदार्यं गाम्भीर्यञ्च देश्यते, सर्वाकारज्ञता-उदारगम्भीरतामुपादाय। केन कारणेन वैपुल्य एकत्या सत्त्वा औदार्यगाम्भीर्यं नाऽधिमुच्यन्ते, उत्त्रसन्ति, धर्मतावियुक्ततामुपादाय, अनवरोपितकुशलमूलतामुपादाय, पापमित्रपरिग्रहतां चोपादाय। केन कारणेन वैपुल्य एकत्या सत्त्वा अधिमुच्यन्ते, माना (sic! अधिमुच्यमाना ?) अपि न निर्यान्ति, स्वयं दृष्टिपरामर्शस्थापितया, [यथारुतार्थाभिनिविष्टतया च]। इदं च संधायोक्तं भगवता महाधर्मादर्शधर्मपर्याये— बोधिसत्त्वस्य यथारुतमयोनिशो धर्मान्विचिन्त्यत अष्टाविंशतिरसद्दृष्टय उत्पद्यन्ते। अष्टाविंशतिरसद्दृष्टयः कतमाः, निमित्तदृष्टिः, प्रज्ञप्त्यपवाददृष्टिः, परिकल्पापवाददृष्टिः, (fol. 36b) तत्त्वापवाददृष्टिः, परिग्रहदृष्टिः, परिणतिदृष्टिः, अनवद्यतादृष्टिः, निःसरणदृष्टिः, अवज्ञादृष्टिः, प्रकोपदृष्टिः, विपरीतदृष्टिः, प्रसवदृष्टिः, अनभ्युपगमदृष्टिः, कुसृतिदृष्टिः, सत्कारदृष्टिः, दृढमूढतादृष्टिः, मूलदृष्टिः, दृष्टावदृष्टदृष्टिः, प्रयोगनिराकरणदृष्टिः, अनैर्याणिकदृष्टिः, आवरणोपचयदृष्टिः, अपुण्यप्रसवदृष्टिः, वैफल्यदृष्टिः, निग्राह्यदृष्टिः, अभ्याख्यानदृष्टिः, अकथ्यदृष्टिः, महादृष्टिः, अभिमानदृष्टिश्च ॥

यदुक्तं वैपुल्ये— निःस्वभावाः सर्वधर्मा इति, तत्र कोऽभिसंधिः। स्वयमभावतामुपादाय, स्वेनात्मनाऽभावतामुपादाय, स्वभावे वाऽनवस्थिततामुपादाय, बालग्राहवच्चाऽलक्षणतामुपादाय। अपि खलु परिकल्पिते स्वभावे लक्षणनिःस्वभावतामुपादाय, परतन्त्रे उत्पत्तिनिःस्वभावतामुपादाय, परिनिष्पन्ने परमार्थनिःस्वभावतामुपादाय। अनुत्पन्ना अनिरुद्धा आदिशान्ता प्रकृतिपरिनिर्वृतेति कोऽभिसंधिः। यथा निःस्वभा[वा]स्तथाऽनुत्पन्नाः, यथाऽनुत्पन्नास्तथाऽनिरुद्धाः, यथाऽनुत्पन्नाश्चाऽनिरुद्धाश्च तथा आदिशान्ताः, यथा आदिशान्तास्तथा प्रकृतिपरिनिर्वृताः ॥

अपि खलु चत्वारोऽभिप्रायाः। यो वैपुल्ये तथागतानामभिप्रायोऽनुगन्तव्यः— समताभिप्रायः, कालान्तराभिप्रायः, अर्थान्तराभिप्रायः, पुद्गलाशयाभिप्रायश्च ॥ चत्वारोऽभिसंधयः। यो वैपुल्ये तथागतानामभिसंधिरनुगन्तव्यः— अवतारणाभिसंधिः, लक्षणाभिसंधिः, प्रतिपक्षाभिसंधिः, परिणामनाभिसंधिश्च ॥

वैपुल्ये धर्मसमाधिकुशलो बोधिसत्त्वः कथं प्रत्यवगन्तव्यः। पञ्चभिः कारणैः— प्रतिक्षणं सर्वदौष्ठुल्याश्रयं द्रावयति, नानात्वसंज्ञाविगतां च धर्मारामरतिं प्रतिलभते, अपरिच्छिन्नाकारञ्चाऽप्रमाणं धर्मावभासं संजानाति, विशुद्धभागीयानि चाऽस्याऽविकल्पितानि निमित्तानि समुदाचरन्ति, धर्मकायपरिपूरिपरिनिष्पत्तये चोत्तरादुत्तरतरं हेतुसपरिग्रहं करोति ॥

तत्र पञ्चविधायां भावनायां फलं पञ्चविधं निर्वर्तितमिति दर्शयति। पञ्चविधा भावना— संभिन्नभावना, अनिमित्तभावना, अनाभोगभावना, उत्तप्तभावना, परिवृत्तिनिभाभावना यथाक्रमम् ॥

केन कारणेन वैपुल्यधर्मा धूपमाल्यादिभिः पूज्याः, न तथा श्रावकधर्माः। सर्वसत्त्वहितसुखाधिष्ठानतामुपादाय ॥

अभिधर्मसमुच्चये धर्मविनि[श्चयो नाम द्वितीयो विनिश्चयः ॥]

(*Lacuna :* Skt. (37) ; Tib. 114b²–116b² ; Ch. 688a²⁷–689a⁹)

G

(fol. 38a) भागीयेभ्यश्च परिहीयते, तच्च समुदाचारपरिहाणितो नो तु वासनापरिहाणितः ।। श्रद्धानुसारी पुद्गलः कतमः। संभूतसंभारो मृद्विन्द्रियः परोपदेशमनुसृत्य यः सत्याभिसमयाय प्रयुज्यते ।। धर्मानुसारी कतमः। संभूतसंभारस्तीक्ष्णेन्द्रियः स्वयमेव सत्याधिपतेयं धर्ममनुस्मृत्य यः [सत्याभि]समयाय प्रयुज्यते ।। शुद्धाधिमुक्तः कतमः। फलकाले श्रद्धानुसारी यः पुद्गलः ।। दृष्टिप्राप्तः कतमः। फलकाले धर्मानुसारी यः पुद्गलः ।। कायसाक्षी कतमः। शैक्षोऽष्टविमोक्षध्यायी यः पुद्गलः ।। प्रज्ञाविमुक्तः कतमः। क्षीणास्रवो, नो त्वष्टविमोक्षध्यायी यः पुद्गलः ।। उभयतो भागविमु[क्तः कत]मः। क्षीणास्रवोऽष्टविमोक्षध्यायी यः पुद्गलः ।।

स्रोतापत्तिफलप्रतिपन्नकः कतमः। निर्वेधभागीयेषु पञ्चदशेषु दर्शनमार्गचित्तक्षणेषु यः पुद्गलः ।। स्रोतआपन्नः कतमः। षोडशे दर्शनमार्गचित्तक्षणे यः पुद्गलः। दर्शनमार्गसम्यक्त्वनियामावक्रान्तिः, धर्माभि[समयो]ऽपि सः। कामेभ्योऽवीतरागः पुद्गलः सम्यक्त्वनियाममवक्रामन् स्रोतआपन्नो भवति। यद्भूयो वीतरागः सम्यक्त्वनियाममवक्रामन् सकृदागामी भवति। कामेभ्यो वीतरागः सम्यक्त्वनियाममवक्रामन्ननागामी भवति ।। यदा दर्शनप्रहातव्यानां क्लेशानां प्रहाणात् [स्रोतआ]पन्नो भवति, केन कारणेन त्रयाणां संयोजनानां प्रहाणात्स्रोतआपन्नो भवति। प्रधानसंग्रहो भवति। प्राधान्यं किमुपादाय, अनुच्चलनकारणतामुपादाय, उच्चलितस्य मिथ्यानिर्याणकारणतामुपादाय, सम्यगनिर्याणतां चोपादाय। अपि खलु ज्ञेयविप्र[तिपत्ति]कारणतां चोपादाय, दृष्टिविप्रतिपत्तिकारणतां चोपादाय, प्रतिपक्षविप्रतिपत्तिकारणतां चोपादाय ।। सकृदागामिफलप्रतिपन्नकः कतमः। भावनामार्गे कामावचरस्य षष्ठस्य क्लेशप्रका-(fol. 38b) [रस्य प्र]हाणमार्गे यः पुद्गलः ।। अनागामिफलप्रतिपन्नकः कतमः। भावनामार्गे कामावचराणां सप्तमाष्टमानां क्लेशप्रकाराणां प्रहाणमार्गे यः पुद्गलः ।। अनागामी पुद्गलः कतमः। भावनामार्गे कामावचरस्य नवमस्य क्लेशप्रकारस्य प्रहाणमार्गे यः पुद्गलः ।। यदा सर्वेषां कामावचरा[णां भाव]नाप्रहातव्यानां प्रहाणादनागामी भवति, केन कारणेन पञ्चानामवरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणादनागामीत्यु[च्य]ते। प्रधानसंग्रहमुपादाय। प्राधान्यं किमुपादाय, गत्यवरकारणतां धात्ववरकारणतां चोपादाय ।। अर्हत्फलप्रतिपन्नकः कतमः। यावद्भावाग्रिकानामष्टप्रकाराणां [क्लेश]प्रहाणमार्गे यः पुद्गलः ।। अर्हत्वं कतमत्। भावाग्रिकस्य नवमस्य क्लेशप्रकारस्य प्रहाणमार्गे यः पुद्गलः ।। यदा त्रैधातुकावचराणां सर्वक्लेशानां प्रहाणादर्हन्भवति, केन कारणेनोर्ध्वभागीयानां प्रहाणादर्हन्नित्युच्यते। प्रधानसंग्रहमुपादाय। प्रधानसंग्रहः कि[मुपादा]य, ऊर्ध्वोपादानकारणतामुपादाय, ऊर्ध्वापरित्यागकारणतां चोपादाय ।।

सप्तकृद्भवः पुद्गलः कतमः। स्रोतआपन्न एव पुद्गलः सप्तकृत्वोऽपि मिश्रामिश्रं देवमनुष्येषु भवान्संसृत्य यो दुःखस्याऽन्तमनुप्राप्नोति ।। कुलंकुलः कतमः। देवेषु वा कुलात्कुलं गत्वा [मनुष्ये]षु वा यो दुःखान्तमनुप्राप्नोति ।। एकवीचिकः। सकृदागामी देवेष्वेव यो दुःखस्याऽन्तमनुप्राप्नोति ।। अन्तरापरिनिर्वायी कतमः। उपपत्तिसंयोजने प्रहीणेऽभिनिर्वृत्तिसंयोजनेऽप्रहीणेऽन्तराभवमभिनिर्वर्तयन्नेव यो मार्गं संमुखीकृत्य दुःखस्याऽन्तमनु[प्रा]प्नोति, अभिनिर्वृत्तो वाऽन्तराभवे

उपपत्तिभवगमनाय चेतयन्नेव यो मार्गं संमुखीकृत्य दुःखस्याऽन्तमनुप्राप्नोति, अभिसंचेतयित्वा वा उपपत्तिभवमभिसंप्रस्थितो[ऽनागम्यो]पपत्तिभवं यो मार्गं संमुखीकृत्य दुःखस्याऽन्तमनुप्राप्नोति ।। अनभिसंस्कारपरिनिर्वायी कतमः । उपपन्नोऽनभिसं[स्कारो यो मार्गं संमुखीकृत्य दुःखस्याऽन्तमनु-प्राप्नोति ।।

(*Lacuna:* Skt. (39–41); Tib. 118a⁴–124a¹; Chin. 689c³–692a³)

H

(fol. 42a) [चत्वार्यप्रमाणा]न्येवं पञ्चाभिज्ञाः, परिशेषान् गुणान् प्रान्तकोटिकं चतुर्थं ध्यानं निश्रित्य श्रावको बोधिसत्त्वस्तथागतो वाऽभिनिर्हरति । तत्पुनः किमुपादाय, ध्यानसंनिश्रयेण यथा-व्यवस्थानमनसिकारबहुलीकारतामुपादाय । त एते गुणा द्विविधाः, स्वकारित्रप्रत्युपस्थानाश्च वैहा-रिकाश्च । ये स्वकारित्रप्रत्युपस्थानास्ते लोकोत्तरपृष्ठलब्धाः संवृतिज्ञानस्वभावा द्रष्टव्याः । ये पुनर्वैहारिकास्ते लोकोत्तरज्ञानस्वभावा द्रष्टव्याः ।।

अप्रमाणैः किं कर्म करोति । विपक्षं जहाति, अनुकम्पाविहारितया पुण्यसंभारं परिपूरयति सत्त्वपरिपाके च न परिखिद्यते ।।

विमोक्षैः किं कर्म करोति । निर्माणकर्माऽभिनिर्हरति, शुभनिर्माणे न संक्लिश्यते, शान्तेषु विमोक्षेषु न सज्जति, परमप्रशान्तेन चार्यविहारेण विहरत्यधिमुच्यनतामुपादाय ।।

अभिभ्वायतनैः किं कर्म करोति । त्रयाणां विमोक्षाणामालम्बनं वशे वर्तयति, आलम्बनाभि-भवनतामुपादाय ।।

कृत्स्नायतनैः किं कर्म करोति । विमोक्षालम्बनं परिनिष्पादयति, कृत्स्नस्फारणतामुपादाय ।।

अरणया किं कर्म करोति । आदेयवचनो भवति ।।

प्रणिधिज्ञानेन किं कर्म करोति । भूतभव्यवर्तमानं व्याकरोति, बहुमतश्च भवति लोकस्य ।।

प्रतिसंविद्भिः किं कर्म करोति । देशनया सत्त्वचित्तानि संतोषयति ।।

अभिज्ञाभिः किं कर्म करोति । शासने कायकर्मणा आवर्जयति, वाक्कर्मणा, चित्तादेशनया आवर्जयति । सत्त्वचरितं च ज्ञात्वा आगतिञ्च गतिञ्च, निःसरणे सत्त्वान् यथावदववदते ।।

लक्षणानुव्यञ्जनैः किं कर्म करोति । दर्शनमात्रकेण महापुरुषत्वे संप्रत्ययं जनयति, चित्तान्यभि-प्रसादयति ।।

परिशुद्धिभिः किं कर्म करोति । संचिन्त्य भवोपपत्तिं परिगृह्णाति, आकांक्षयन् कल्पं वा कल्पावशेषं वा तिष्ठति, आयुःसंस्कारान् वा उत्सृजति, धर्मवशवर्ती भवति, समाधिवशवर्ती, सद्धर्मञ्च संधारयति ।।

बलैः किं कर्म करोति । अहेतुविषमहेतुवादं प्रत्याख्यायाऽकृताभ्यागम-(fol. 42b) वादं च, सम्यगभ्युदयमार्गं देशयति । सत्त्वचित्तचरितानि चाऽनुप्रविश्य देशनाभाजनतां चाऽशयं चानुशयं चालम्बनं च संभारं च भव्यतां च निःसरणं च यथावन्निःश्रेयसमार्गं देशयति । सर्वमारांश्च निगृह्णाति । सर्वत्र च प्रश्नं पृच्छति, पृष्टो व्याकरोति ।।

वैशारद्यैः किं कर्म करोति। पर्षदि सम्यगात्मनः शास्तृत्वं व्यवस्थापयति, चोदकांश्चाऽन्यतीर्थ्यान्निगृह्णाति ॥

स्मृत्युपस्थानैः किं कर्म करोति। असंक्लिष्टो गणं परिकर्षति ॥

अरक्षैः किं कर्म करोति। निरन्तरं गणमववदते, समनुशास्ति ॥

असंमोषधर्मतया किं करोति। बुद्धकृत्यं न हापयति ॥

वासनासमुद्घातेन किं कर्म करोति। निःक्लेशः क्लेशप्रतिरूपां चेष्टां न दर्शयति ॥

महाकरुणया किं कर्म करोति। षट्कृत्वो रात्रिंदिवसेनालोकं व्यवलोकयति ॥

आवेणिकैर्बुद्धधर्मैः किं कर्म करोति। सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धान् कायवाङ्मनस्कर्मपरिशुद्ध्या, प्राप्त्या, आचारेण, विहारेण चाऽभिभवति ॥

सर्वाकारज्ञतया किं कर्म करोति। सर्वसत्त्वानां सर्वसंशयान् छिनत्ति, धर्मनेत्रीं च दीर्घकालमवस्थापयति, येना[ऽप]रिपक्ताः सत्त्वाः परिपच्य[न्ते परि]पक्ताश्च विमुच्यन्ते ॥

एष्वभिसमयेषूत्तरोत्तरं विशिष्टं मार्गं लभमानः पूर्वकं हीनं मार्गं विजहाति, संकलनप्रहाणं च साक्षात्करोति। निरुपधिशेषे निर्वाणधातौ श्रावकः सर्वमार्गं समवसर्गविहान्या विजहाति। नो तु बोधिसत्त्वः। अत एव बोधिसत्त्वा अक्षयकुशलमूला अक्षयगुणा इत्युच्यन्ते ॥

यान्यव्याकृतवस्तूनि व्यवस्थापितानि, किमुपादाय। अयोनिशः परिप्रश्नतामुपादाय ॥ [अयोनिशः परिप्रश्नता किमुपादाय।] हेतुफलसंक्लेशव्यवदानचिन्तापरिवर्जनतामुपादाय ॥

केन कारणेन बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वन्यासावक्रान्तः स्रोतापन्नो न भवति। स्रोतःप्रतिपत्त्यपरिनिष्पन्नतामुपादाय ॥ केन कारणेन सकृदागामी न भवति। अप्रमाणसंचिन्त्यभवोपपत्तिपरिग्रहतामुपादाय ॥ केन कारणेनाऽनागामी न भवति। ध्याने विहृत्य कामधातावुपपद्यनतामुपादाय ॥

बोधिसत्त्वाः सत्यान्यभि——

(*Lacuna :* Skt. 43–(45) ; Tib. $125b^{6}$–$129b^{5}$; Ch. $692c^{5}$–$694b^{10}$)

AN ACKNOWLEDGMENT

This article ' Fragments from the Abhidharmasamuccaya of Asaṃga ' in the present volume of the Journal and ' The Text of the Abhidharmakośakārikā of Vasubandhu ' published in the last volume are mainly based on Tibetan MSS. The negatives of the MSS were obtained on loan through the kind courtesy of the Bihar Research Society. We are very sorry for the omission of the acknowledgement of the debt due to the Bihar Research Society, which omission we are now glad to correct.

Editors

EARLY BRAHMINS AND BRAHMINISM

By D. D. Kosambi

In the preceding issue of this journal, I sketched certain hypotheses about the early caste system. We shall now consider, from sources not used in that note, supplementary evidence dealing particularly with the Brahmins.

1. In explaining *nañ* compounds of negation (Pāṇ. 2.2.6) Patañjali says: "Now all these words apply to a collective of qualities (such as) Brāhmaṇa, Kṣatriya, Vaiśya, Śūdra. Asceticism, (knowledge of the) scriptures, and birth—this is the making of a Brāhmaṇa. One without asceticism and scriptures is merely Brāhmaṇa-born. Thus, fair skin, cleanliness of habit, brown (eyes), tawny hair—these are the intrinsic qualities that make Brāhmaṇahood. Words applied to the collective apply also to members. Thus—the Pāñcālas towards the east; oil consumed; ghee consumed; white, blue, dark, black, etc. Similarly, the word Brāhmaṇa derived from the collective applies to members without birth or without the qualities. Without the qualities as for instance '*abrāhmaṇa* is he who urinates standing, *abrāhmaṇa* is he who eats standing'. The word Brāhmaṇa is applied without birth either by uncertainty or misdirection. By uncertainty thus—having seen (a person) fair-skinned, clean-behaved, brown (eyed), tawny haired one concludes 'this is a Brāhmaṇa'; then he ascertains that it isn't a Brāhmaṇa, '*abrāhmaṇa* is he'. There the word Brāhmaṇa is applied by uncertainty and the meaning is negated by birth. By misdirection: misdirection is his (who is told) 'in such a place is a Brāhmaṇa, bring him here'. He, having gone there, concludes of whom he sees 'that is a Brāhmaṇa'. And thereafter he ascertains that it isn't a Brāhmaṇa, '*abrāhmaṇa* is he'. There the word Brāhmaṇa is applied by misdirection, and the meaning negated by birth. (The prefix) *a*-(comes) therefore from doubt or misdirection. When one has seen a certain black (person), the colour of a heap of black beans, seated in the marketplace, one definitely concludes that that is not a Brāhmaṇa; one is convinced thereof."

On this quotation, one may note in passing that the modern commentator Nāgojibhaṭṭa has lived up to the traditions of his calling by a fantastic explanation, that *gaurī* is a girl given away in marriage in her eighth year, *gaura* therefore her son. This would avoid all embarrassing comment upon dark-skinned Brahmins.

Patañjali was fully acquainted with local and temporal variations. *Purākalpa* = in olden times, marks many such changes. On Pāṇ. 1.2.64, "the *kārṣāpaṇa* was in days of old of sixteen *māṣas*". So in his preamble—"In olden days it was thus. After initiation the Brāhmaṇas studied grammar; after teaching them pronunciation, accent, intonation were vedic words taught. Such is not the case today. Having learned the Veda, they immediately become orators. 'We have learned vedic words from the Veda, and those in common use are quite clear by usage; grammar serves no purpose'." Some observances he mentions are no longer the fashion. "The sacrificers say, the son is to be named after the tenth day. The name should begin with a soft consonant; in the middle should occur *y*, *r*, *l*, or *v*; the first vowel should not be *ā*, *ai*, *au*. The name should be taken from the father's three immediate paternal ancestors; it should be applicable to the disembodied, and not of an enemy; of two or four letters, with a *kṛt* not a *taddhita* ending." This custom might explain the multiple names we find for some kings; it does not seem to apply to names in common use even in Patañjali's day, while the modern name-day is the twelfth after birth. Patañjali takes words to be eternal: "Thus one wishing to do

something with a pitcher, having gone to the potter, says, 'make me a pitcher, I shall do my job with it'. But one wishing to use words does not, similarly, having gone to the grammarians, say 'make me words to be used'." At the same time, he is aware of variations in usage from place to place: "And in this very large field of application of the word, certain words are to be seen used in certain places. Thus for example (the root) *śav* is used for 'going' in Kamboja, the Aryans use *śava* only for a corpse; in Surāṣṭra *hamm*, in the eastern and central regions *ramh*, but the Aryans use only *gam*. For 'cutting' *dā* is used in the east, *dātra* in the north." For sects among the grammarians, we have in the comment on Pāṇ. 1.3.2 that the Bhāradvājīyas read in a certain way. Finally, he mentions casually observances that are certainly not allowed in post-Buddhistic official Brahminism, such as meat-eating. In his preamble "Thus, by rules of what it is permitted to eat is implied what is forbidden. By the rule 'five sorts of five-nailed animals may be eaten' follows this, that it is forbidden to eat the rest. Or, by what it is forbidden to eat follows what may be eaten. Thus 'a village cock is not to be eaten, a village pig is not to be eaten'; from this it follows that the wild ones may be eaten." On Pāṇ. 1.2.39 "Similarly, one hankering after flesh can't help bringing a fish with spines and scales; he, after having taken the useful portion, discards the scales and spines."

Enough has been said here to show that Patañjali takes his examples from every-day life, and not from some theoretical conclusions based upon scripture. Moreover, he is fully acquainted with contemporary north-Indian life and usage. The emphatic statement, therefore, that a black man cannot possibly be mistaken for a Brahmin is worth considering seriously. We now show the contrary from other sources of not later date.

2. In the Bṛhad-āraṇyaka Upaniṣad (Br.) we are given certain incantations and ceremonies for procreation. The precise wording, of some interest in itself, runs thus in Hume's translation (which I follow generally for Upaniṣad quotations).

Br. 6.4.14. "In case one wishes, 'That a white son be born to me! that he be able to repeat a Veda! that he attain the full length of life!'—they two should have rice cooked with milk and eat it prepared with ghee. They two are likely to beget (him). (6.4.15) Now, in case one wishes, 'That a tawny (*kapilaḥ*) son with reddish-brown eyes (*piṅgalaḥ*) be born to me! that he be able to recite two Vedas! that he attain the full length of life!'—they two should have rice cooked with sour milk and eat it prepared with ghee. They two are likely to beget (him) (6.4.16). Now, in case one wishes that a swarthy (*śyāmo*) son with red eyes be born to me! that he be able to repeat three Vedas! that he attain the full length of life!—they two should have rice boiled with water and should eat it prepared with ghee. They two are likely to beget (him) (6.4.17). Now, in case one wishes, 'That a learned (*paṇḍitā*) daughter be born to me! that she attain the full length of life!—they two should have rice boiled with sesame and should eat it prepared with ghee.' They two are likely to beget (her) (6.4.18). Now, in case one wishes, 'That a son, learned, famed, a frequenter of council-assemblies, a speaker of discourses desired to be heard, be born to me! that he be able to repeat all the Vedas! that he attain the full length of life!'—they two should have rice boiled with meat and should eat it prepared with ghee. They two are likely to beget (him), with meat, either veal or beef (*aukṣeṇa vārṣabheṇa vā*)."

It is remarkable that the darker sons are the more learned, though this correlation seems to be purely accidental. For our purpose, it suffices that Brahmins could exist who were both dark and learned, for the incantation is definitely meant for the use of Brahmins. We might note in addition certain other features in the Upaniṣad that run counter to Patañjali's views. Br. 2.6 and 4.6 give the line of tradition (*vaṃśa*) which begins from Brahmā and comes down to Pautimāṣya. Br. 6.5 again gives a (bifurcated) line from Brahmā to Pautimāṣya. The difference

is that the second and more important of these (which belongs to the Vājasaneyī school) is principally matrocline. That is, the teacher is given as his mother's son, not the father's, as a general rule; so that, this may in fact have many more members in common than appears with the first vaṃśa in Br. 2.6 or 4.6. The great commentator explains this peculiar delineation by *strī-prādhānyāt*. Just why the mothers were more important is not clear. We have a further possible support in the Chāndogya (Ch.). Ch. 1.2.13 mentions a Baka Dālbhya as a chanting priest of the people of Naimiṣa. But in Ch. 1.12 we have a rather mysterious and possibly satirical "chant of the dogs" (*śauva udgītha*), in which the officiating priest is called Baka Dālbhya or Glāva Maitreya. The commentator Śaṅkara explains the two names for a single individual as deriving one from the father's and the other from the mother's side. This means that not only the child's clan name but also his personal name would differ in the two traditions, which can be explained only if at some stage and for some clans of Brahmins matriarchy was the rule. Ch. 4.4 gives the famous story of Satyakāma Jābāla, thus known because of his mother Jabālā. His mother says to him (Ch. 4.4.2) "I do not know this, my dear—of what clan (*gotra*) you are. In my youth, when I went about a great deal serving as a maid I got you. So I do not know of what clan you are. However, I am Jabālā by name, you are Satyakāma by name. So you may speak of yourself as Satyakāma Jābāla." The obvious meaning is that the child was illegitimate in the patriarchal sense, but had a position because of his mother; and as such the teacher Hāridrumata Gautama accepts him. Of course, our commentators step once again into the breach to explain that *paricāriṇī* here means not serving as a maid for livelihood but house-work for the parents-in-law; and that the poor mother was kept so busy in this way that she quite forgot her husband's *gotra*. There is a provision in Brahmanical scriptures that those who do not know their *gotra* but are indisputably Brahmins may be ascribed to the Kāśyapa clan. This has not been invoked here, and the teacher takes Satyakāma to be a Brahmin because he is truthful enough not to deny ignorance of his parentage.

3. The explanation of these two apparently contradictory views is fairly simple. These two strains of Brahmins belong to two different regions and originally perhaps to two different races. Patañjali is almost certainly from the north-west frontier or the Punjab. For, though he mentions Magadha and Pāṭaliputra as well as Candragupta and Puṣyamitra (on Pāṇ. 1.1.68, 3.1.26) there seems to be little doubt from the general tone of his work that like his famous predecessor Pāṇini he is more familiar with the north-west which also trained the great Cāṇakya. On the other hand, the people who wrote the Upaniṣads seem to have been domiciled in or near the eastern United Provinces, as would follow from the importance given to Ajātaśatru of Kāśī (Br. 2.1). Of course, one must note the general view of some commentators that all these king-names are equally fictitious, meant only to point a moral; I prefer to take them as deriving from real historical beings. Moreover, the Upaniṣad writers are closer to the Bhārgava clan (Tait. 3) than is Patañjali. Śaunaka, if the Mahābhārata tradition is applicable here, is also a Bhārgava; the name is found in Muṇḍ. 1.1.3, Ch. 1.9, Ch. 4.3.

This is not all; for we see further that the pre-occupation of Patañjali's Brahmins is the Veda while that of the Upaniṣads falls into several layers of which the most prominent is the interpretation of Brahmā. Apparently these eastern Brahmins went to the frontier to learn the Aryan *yajña* tradition. We find in Br. 3.3 one Bhujyu Lāhyāyani saying to Yājñavalkya, "We were travelling around as wanderers among the Madras. As such we came to the house of Patañcala Kāpya". In Br. 3.7 Uddālaka Āruṇeya says, again to Yājñavalkya, "We were dwelling among the Madras in the house of Patañcala Kāpya, studying the fire-sacrifice." Not only is the fact remarkable that these traditionally early Brahmins go to the Madra country to study but one may note that the name Patañcala can very easily be

connected with Patañjali. The grammarian himself warns against such mispronunciation as *mañjaka* for *mañcaka* at the end of his preamble. The great University, even in historic times, was at Taxila, not Benares or Patna.

The Upaniṣad Brahmins do not generally come off very well in philosophical discussions. We see in Ch. 5.3 that Śvetaketu Āruṇeya is completely floored when philosophical questions are posed by the Kṣatriya Pravāhaṇa Jaivali in the assembly of the Pañcālas. The helpless Brahmin says in disgust "Five questions has a wretched kṣatriya (*rājanyabandhu*) asked me. I was not able to explain one of them." The word *rājanyabandhu* is certainly not used in any complimentary sense here because we see in Ch. 6.1.1 the parallel *brahmabandhu* used of "Brahmins unlearnt in the Vedas". The word *brahmabandhu* is also known to Patañjali (on 1.1.50, 1.2.45, etc.), and we know from tradition that it applied in contempt peculiarly to Magadhan Brahmins. Even the great Yājñavalkya in Br. 3.6 finds it necessary to stop further questions from Gārgī Vācaknavī. Again, while that sage is supposed to have instructed king Janaka, the Gārgya Bālāki knows much less philosophy than the later king Ajātaśatru in Br. 2.1.

The point would be of less interest were it not for the fact that both Yājñavalkya and Bālāki expect substantial gifts from their royal patrons for the interpretation of Brahmā. The main idea is to gain some sort of a livelihood, and it is generally precarious. In Ch. 1.12 the white dog asks a priest "Lord chant up food for us (*annam no bhagavān āgāyatu*)", and the priest actually tries this with the full ceremony. Śaṅkara's comment raises the whole performance to a higher and more mysterious level by taking *śvā* to be some divine being or an ascetic, though nowhere is the possible explanation of a dog totem adduced, and in any case the purpose of getting food is not disguised. In Ch. 4.1–3 Raikva condescends to teach Jānaśruti for considerable reward, though addressing him with contempt as "Śūdra". Ch. 1.10-11 tells us of Uṣasti Cākrāyaṇa who, (his crop ?) wiped out by a hailstorm (*maṭacīhata*), migrates with his wife from the Kuru country. He has to subsist overnight on the leavings of wild (or rotten) bean broth given by an elephant-driver, thereby drawing strength enough to go off to the king's sacrifice. The Brahmins, therefore, are doing rather badly at this period, and changing over to the profession of fire-priests.

4. I propose the interpretation that Brāhmaṇa means a follower or descendant of Brahmā, and that the entire cult is pre-Āryan. The philosophy is presumably imposed by later experience while a great deal of the mysticism in the Upaniṣads must necessarily be due to defective transmission with consequently incomprehensible terminology. We find, however, one highly significant passage in which the god is not Brahmā but the vedic deity Indra. In the Kauṣītakī Upaniṣad 3.1 Indra says to Pratardana Daivodāsī, "Understand me, myself. This indeed I deem most beneficial to man—namely, that one should understand me. I slew the three-headed son of Tvaṣṭṛ. I delivered the Arurmagha (*cf.* Ait. Brāh. 7.28) ascetics to the wild dogs. Transgressing many compacts, I transfixed the people of Prahlāda in the sky, the Paulomas in the atmosphere, the Kālakāñjas on earth. Such was I then (*tasya me tatra*) that I never turned a hair (*na loma ca mā mīyate*). So he who understands me—by no deed whatsoever of his is his world injured, not by stealing, not by killing an embryo, not by the slaying of his mother, not by the slaying of his father ; if he has done any evil (*pāpa*) his countenance will not blench."

This passage is of the highest interest as an attempt to assimilate an Aryan tribal god who must at one time have actually been a hero and leader in battle. In Ch. 8.7 to 8.9 we have Indra from the gods and Virocana from the Asuras going to Prajāpati to learn the true knowledge of the self. Only Indra completes the study while his rival returns with false understanding. On the other hand, this ruthless Indra who brags above about his exploits is definitely on the wrong side of the true Brahmaṇical tradition. In the first place the descendants of Tvaṣṭṛ are mentioned

in Br. 2.6 and 4.6 as in the direct line of tradition (*vaṃśa*) from Brahmā. Secondly, the slaying of the three-headed Tvāṣṭra seems to be a definite historical incident quite apart from its mention in Vedic literature. In ravaged Mohenjo-Daro seals have been found with three-headed animals, along with the remains of a beautifully carved image with three head-sockets—whether meant for three separate heads or three positions of one head. The whole passage above runs in the same tone, for throwing ascetics to the wolves was certainly not an act calculated to win Brahmin hearts. We know from Purāṇic tradition that a Prahlāda was the worshipper of Viṣṇu whereas Indra boasts of having violated treaties with the tribe. These actions of Indra are systematically against whatever the ancient Brahmins cherished. Therefore, we need not be surprised when Brahmā, the self-existent (*svayambhū*), nevertheless appears in Br. 1.4.6 as a mortal, inferior to the immortal Aryan gods created by him who are his superiors. The later pantheon has not yet been accepted; one may reasonably conjecture that the original cult of Brahmā was dying out. Br. 1.4.1 admits quite frankly that the Kṣtrahood rules even in heaven—an obvious recognition of the facts visible on earth, and of new cults introduced by Aryan conquerors.

The most interesting factor of the passage from the Kauṣītaki Upaniṣad is its plenary absolution for the believer which relates it directly to the basic philosophy of the Bhagavad-Gītā. The original cult of Brahmā could not survive the attack of the followers of Indra, any more than the civilization that went with it. The attempt to transfer the basis of religion to absolute faith in Indra is, as a matter of history, also unsuccessful, perhaps because the Vedic observances and traditions were clearly at variance with such a procedure. It is with Kṛṣṇa, the dark hero of the non-Aryans, that the transference is finally successful, the identification being with Viṣṇu, not Brahmā or Indra. For, by then, Vedic observances have died out, because of Buddhism. Kṛṣṇa is obscure enough to have a new philosophy written for him, but at the same time popular enough with the common people to make his cult really important. In the earlier Upaniṣads he is mentioned just once, in Ch. 3.17.6 " . . . . when Ghora Āṅgirasa explained this to Kṛṣṇa the son of Devakī . . . . ". Contrary to the general Aryan custom the hero's mother alone is named. This name seems to exclude, for example Kṛṣṇa Āṅgirasa, a priest who is credited by the Kauṣītaki Brāhmaṇa 30. 9 with the authorship of Ṛgveda X, 42. 1–3 and X, 43. 1–3. The far later Purāṇic tradition, as in the Bhāgavata Purāṇa 10. 45. 29–31 differs in that Garga is the fire-priest of the Yadus, hence initiates Kṛṣṇa (thereby implying that Kṛṣṇa is a Kṣatriya!) while the actual preceptor (*guru*) is Sāndīpani. The Jains, incidentally still maintain a tradition whereby their twenty-second Tīrthaṃkara Nemināthа was the guru of Kṛṣṇa. All this seems to point to the conclusion that a popular non-Aryan hero has been claimed by various Brāhmaṇic clans, though not yet elevated to the supreme position he occupies in the Bhagavad-Gītā as divine exponent of the Upaniṣad philosophy with strong pragmatic modifications.

Our Upaniṣads are quite catholic in their choice of deities above whom Brahmā is to be elevated. Ait. Up. 3. 13-14 gives a spurious etymology for Indra as one who sees Brahmā. The Śvetāśvatara emphasizes the one-god cult in extolling Rudra-Maheśvara, but Brahmā is the background for that deity. Kauṣītaki 1. 3–5 makes Indra and Prajāpati door-keepers to Brahmā. Yet, all this did not preserve the Brahmā cult. The philosophy could succeed only with the vehicle of a really popular hero. For example, the Brahmin Rāma, i.e. Paraśurāma, is later made an incarnation of Viṣṇu for heroism against the Kṣatriyas whom he 'annihilated' twenty-one times! But he is unable to carry any part of the philosophical superstructure. This same personage may be the Rāma Mārgaveya of Ait. Brāh. 7. 27–34, where the clan-name being otherwise unknown, may presumably be emended to

Bhārgaveya. His heroism is restricted to claiming a sacrificial potion for his family, the Śyaparṇas, from king Viśvantara Sauṣadmana, by argument. But the chronology is uncertain, as Janamejaya Pārikṣita's sacrifice is supposed to have been an earlier event. Support for the identification is found in the Anukramaṇī citing Paraśurāma as the author of ṚV. X, 110. The only Rāma mentioned in that veda (ṚV. X, 93. 14) is a king described as *asura*, which is taken to mean 'powerful'. The epic hero Rāma is far more popular, but is nowhere mentioned in the older Brāhmanical literature where his father-in-law, Janaka of Videha, figures so prominently. Whatever the real historical basis of the Rāma legend, that hero was clearly a Kṣatriya while his protagonist Rāvaṇa is a Brahmin who had proved superior in prowess to Indra himself. Kṛṣṇa was not only popular but traditionally a foe of Indra. Though the *avatāra* theory states that Viṣṇu is incarnated at the end of an epoch (*yuga*), when Brahminism is in danger, no such excuse is to be found in the circumstances of the Mahābhārata, where Kṛṣṇa's own army fights on the other side, and where his primary function seems only to lead Kṣatriyas to destroy each other. Thus, Kṛṣṇa's being chosen as the origin of the Gītā acquires a new significance.

5. The thesis may be stated in recapitulation: our Upaniṣads represent a long process of assimilation and adoption of foreign ritual as well as philosophy by the indigenous Brāhmaṇas, who could not all have been associated with Kṣatriyas from the earliest times. Both the *yajña* and its philosophy have clearly been acquired from Kṣatriyas; for the Pāñcāla oligarch Pravāhaṇa Jaivali says explicitly (Ch. 5. 3. 7, and Br. 6. 2. 8) that Gautama, who had begged this knowledge of him, would be the very first Brahmin to possess it. This would be incomprehensible if all Brahmins had always been Aryan priests. Again, I take the cult of Brahmā as non-Aryan or pre-Aryan in India. This is the only way in which one can explain, besides the previous references, such passages as Kena 14–28 which shows that the Aryan gods Agni, Vāyu, and Indra could not recognize Brahmā (we ignore the philosophic refinement which distinguishes between the masculine and the neuter *brahman*) at sight, the identity of the strange divine apparition being revealed to Indra by Umā, daughter of Himavat. Nevertheless, it is again a Kṣatriya-like king Ajātaśatru of Kāśī who has to give the philosophical interpretation of Brahma (Br. 2. 1, Kauṣitaki. 4) to a Brāhmaṇa, the Gārgya Bālāki. We have referred to the various lines of tradition, as at the end of Br. 2, Br. 4, Br. 6, of which the first two are almost identical and contain two Tvāṣṭras, Viśvarūpa Tvāṣṭra being presumably the famous 'three-headed' *purohita* slain by Indra Ṛg-veda 10. 8. 8-9). Yet Br. 6. 3. 7–12 gives another vaṃśa which seems distinct from the three main lines, namely Uddālaka Āruṇi to Vājasaneya Yājñavalkya to Madhuka Paiṅgya to Cūla Bhāgavitti to Jānaki Āyasthūṇa to Satyakāma Jābāla. It is certain that several lines have been combined, and also clear that a tradition which reports the words of Ajātaśatru (whom I am compelled to identify with the Magadhan emperor who ruled at the time of the Buddha's death) cannot have come unchanged through a line of teachers that covers as many as 58 consecutive names, mostly older. Hence, the original teaching must have been something totally different, perhaps that of the lost cult of Brahmā. One may note other evidences of synthesis. The Atharva Veda is mentioned as such only in Ch. 7. 1. 2, 7. 2. 1, 7. 7. 1 and Muṇḍaka 1. 1. 5; in all other cases, it is not a veda but called by its secondary appellation Atharvāṅgirasa, which becomes significant as, in the same context, the Ṛk-, Yajur- and Sāma- are called vedas explicitly. The interpretation is that the Brāhmaṇic tradition is still being crystallized in some parts of the country, ritual coming before philosophy, but both oriented towards assimilation of the Kṣatriyas. The fourth veda has not yet been accorded a regular place in the canon.

From Archaeological research alone could there be any valid support or contradiction for the foregoing analysis. A single exploratory trench dug across a large mound in Sind proved the existence of a great pre-Aryan civilization in India, and also how much further Indian excavations had to go before touching the earliest strata. Archaeology may not help decide whether Indra was sometimes the title of a deified human, tribal leader. But the Kauṣ. Up. passage is confirmed by the Bṛhaddevatā 6. 53, which gives the same exploits as of an Indra Vaikuṇṭha, specified as human. This is based directly upon ṚV. X, 48–50, which three hymns again cast a new light upon the '*yan māṃ vijānīyāt*' of the Upaniṣadic Indra, while showing the origin of parallel divine proclamations by the infant Nārāyaṇa to Mārkaṇḍeya in Mbh. 3. 187 and Kṛṣṇa to Arjuna in the Bhagavadgītā 10.

Similarly, whether Ajātaśatru of Kāśī was the Magadhan ruler of the sixth century B.C. might be decided by extensive digging in Bihar and at the old fort in Benares, where the only excavations have been for constructions which still further obstruct the site. Even in the days of Buddha and Mahāvīra, Kāśī had lost its independence, the joint state Kāśī-Kosala being ruled by Pasenadi, whose throne was violently usurped by his son Viḍūḍabha, after whose brief reign the only power in Kāśī-Kosla-Videha was that of the Vajji-Licchavi oligarchs. We know that this in turn was broken by Ajātaśatru. Though himself a parricide son of Buddha's friend Bimbisāra, this Ajātasattu is represented in more than one *sutta* as of a philosophical turn of mind, eager to look into the tenets of various sects. This would be inexplicable without some foundation in reality; for our purpose, it suffices that no earlier Ajātaśatru can be found in fable or history. In any case the Oldenberg-Keith view that the Upaniṣads must necessarily precede their derivative, Buddhism, is not only refuted by the lack of mention of any Upaniṣad in Pāli literature, but also by the position accorded to Brahmā—just a divine admirer of the Buddha along with Indra and the *tāvattiṃsat* gods. The evidence for original and revolutionary Kṣatriya religious philosophy is overwhelming, in that Pārśvanātha Mahāvīra, Buddha, and the leaders of the oldest śramaṇa sects are all Kṣatriyas. Thus Aśvapati Kaikeya [Ch. 5. 11] and Pravāhaṇa Jaivali are not improbable teachers of the Brahmins, who had to learn in order to effect the assimilation which is found even in Aśoka's rock-edicts. The bounds to this sort of investigation are obvious, to be crossed only by planned excavations in Brahmāvarta, the traditional land between the Sarasvatī and the Dṛṣadvatī, say from the dry bed of the Ghaggar to Delhi.

6. Brahmā is not an Iranian deity but then neither is Indra. One possible method of approach would be to compare the two branches of Aryan tradition, and take the common factor as the truly Aryan nucleus, the rest being borrowed. This method will not work very well for the simple reason that both the Iranian and the Indic Aryans, besides belonging to different groups, destroyed or at least conquered far older civilizations, and assimilated several cultural elements from them. This by itself could have been allowed for, had there been no contact and interchange between these two older cultures. But we know from archaeological evidence and the earliest *avatāras* of Viṣṇu that there was a great deal of intercourse, trade as well as cultural, between the Indus valley and Mesopotamia. The mountain Meru which occupies such a central position in older Sanskrit legend could very well be *Sumeru*; we know that the Sumerian *zikkurat* represented a mountain upon which the gods dwelt, as on Meru. Much the same difficulty would arise in a purely philological approach, for in such ancient times we know that language itself was one of society's great achievements, and that the clear-cut groups which develop later have still a great deal in common. For example, consonants such as *ṇa*, *ṣa*, *ḷa* do not occur generally in Aryan languages outside India. Words like *maṇi* = bead, *paṇa* = coin, *phaṇā* = the hood of a cobra could, plausibly, belong to the Indus

valley people because the objects are found there. But *gaṇa* = tribe may be a mispronunciation, for the institution as well as the word are known among Aryans outside India; were both borrowed by them from pre-Aryan civilizations? It is still worse with *ṣa* while the elimination of *ḷa* from Sanskrit at an early stage as contrasted with its survival in Dravidian languages as well as the Prakrits raises more questions than can be answered simply. Similarly, the Sātavāhana custom of giving the mother's name, or matriarchy in South India, does not help us because we are discussing Brahmins, and at a far earlier period. But there exists one Sanskrit word, *bandhu* which means both brother and husband, whereas the general Indo-Aryan *bhrātṛ* cannot be connected so easily with group marriages. It is seen that, for all these reasons, we have to rely in the main upon the type of analysis followed earlier in this note.

THE SAUGOR PLATE OF TRAILŌKYA VARMAN

By B. M. Barua *and* Pulin Behari Chakravarti

The text of this copper-plate inscription is based on a single ink-impression kindly supplied to P. Chakravarti [1] by Srijut Sattase Vaidya of Saugor, while the copper-plate itself is still in the possession of its discoverer Pandit Govinda Sitaram Harshe of Lakshmipurā *mahallā* of the town of Saugor who accidentally found it when he was digging a pit in his ancestral homestead in 1943. This, like some of the copper-plates of Paramardidēva and Trailōkya Varman, is without the seal, which is evidently missing. The plate is about 17½ × 10½ inches in size and the inscription, which is, more or less, in a good state of preservation, consists certainly of nineteen lines. It consisted probably of twenty lines, if its concluding words containing the name of the donor of the gift ended, as expected with *dēvasya*, for which there is no space in line 19. It is dated in 1264 S., Friday, *Bhādra-vadi* 2, corresponding to July 17, A.D. 1207, which is to say, some four years after the taking of the strong fortress of Kālañjar by Kutb-ud-dīn Ībak in April, 1203.

The royal donor of the gift is no other than Trailōkyavarmadēva who is now known as the nineteenth king of the Chandratrēya, Chandrātrēya or Chandrēlla (Hindi Chandēl) dynasty with Nannuka as its founder. The Garra plates of Trailōkya Varman are dated Vaiśākhasudi, Friday, 1251 S., corresponding to May 6, 1194 A.D. An inscription of the same king at the fort of Jayapura durga (Ajaygaṛh) is dated in 1269 [2] S. (A.D. 1212), *i.e.*, just five years after the present record.

The land-grant consisting of the village of Maṇḍāpura in the District of Vaṭuvāri was made in favour of the Brahmin called Nāyaka Kulēśa, son of Nāyaka Gayādhara, grandson of Rāuta Sīhaḍa, and great-grandson of Rāṇaka Ḍhaumrahaṇa of the Vatsa community, who hailed from Raikaura. The five *pravaras* or distinguished ancestors of this clan are mentioned by names. The grant was issued from Siṃhaḍauṇisainya, while the copper-plate itself was handed over to the donee at the royal residence at Ṭiharī (*Ṭiharīsamāvāsē*).

The District of Vaṭuvāri may roughly be identified with the Indian State of Chirkhari, while its name may be taken as preserved in the name of the Chandēl fort at Bāri (Bārigaṛh), situated in this very State.[3] The name of the Ṭiharī royal residence, situated in Siṃhaḍauṇisainya is preserved in that of modern Tehri, about five miles to the east of the river Jāminī, a little below the line connecting Chhattarpur with Lalitpur, and about thirty miles to the north of Saurāi, all within Bundēlkhaṇḍ.[4] Ajaygaṛh (in U.P.), which is the modern name of the Jayapuradurga of the Chandēl inscriptions stands twenty miles to the south-west of the Chandēl fortress of Kālañjar which is said to have been "as strong as the wall of Alexander".[5] The present identity of Raikaura, which is mentioned as the original home of the forefathers of the Brahmin donee, is doubtful. It is presumably the same place as Rāypur, which "is a large village in the petty State of Koṭhi, about 30 miles to the north of the Sātnā railway station, and about 30 miles to the south-

[1] P. Chakravarti (one of the editors) received information about this copper-plate when he was touring Central India in search for Sanskrit manuscripts.

[2] Cunningham, *Archaeological Survey of India, Rep.*, Vol. XXI, p. 48.

[3] Vincent Smith, *The History and Coinage of the Chandēl dynasty, I.A.*, 1908, Vol. XXXVII, p. 132.

[4] Cunningham, *Archaeological Survey of India, Rep.*, Vol. XXI, Map. Pl. XXXIV.

[5] Raverty, *Tabkt-i-Nāsirī*, Transl., p. 423; Elliot, Vol. II, p. 231.

east of Kālañjar".[1] It will be going too far in the stretch of imagination to think of Raichur in Nizam's dominions.

In the genealogy given, Trailōkya Varman is represented as the successor of Paramardidēva, who in his turn figures as the successor of Madana Varman, while Jayaśakti, Vijayaśakti, and the like are eulogized as valiant heroes in the royal line. The grant itself is described as a humble gift (*dīnadānaṃ*), Trailōkya Varman is represented as "the Lord of Kālañjar" (*Kālañjarâdhipati*), precisely like his father and predecessor Paramardidēva in the copper-plates that stand in his name.

In some of the Chandēl inscriptions Jayaśakti and Vijayaśakti figure as two sons and successors of king Vākpati, son and successor of Nannuka. In them, the name of the Chandēl kingdom, Jējākabhukti or Jējābhuktika (modern Bundelkhaṇḍ) is derived from that of Jayaśakti.

It is true, as Vincent Smith points out, that the two brothers appear under the variant forms Jējjāka and Vijjāka, further abbreviated to Jējā and Vijā, justifying the connection of Jayaśakti with Jējākabhukti or Jējābhuktika, abbreviated to Jijhoti through the intermediate form Jayāhōti. It may as well be true that the location of the country called *Chi-chi-to* (Beal, *Chi-ki-to*) by Hiuen Tsang[2] is in favour of identifying it with Jijhōti or Jējākabhukti. But Vincent Smith simply skips over the difficulty facing such an identification.[3] To obviate it, we have to assume either that Hiuen Tsang's *Chi-chi-to* is not the same place-name as Jējākabhukti-Jijhōti, or that the kingdom was not named after Jayaśakti, the third king of the Chandēl dynasty, which rose into power in about A.D. 831, nearly two hundred years after the Chinese pilgrim's advent in India. The truth of the first alternative is strengthened by the fact that at the time of the pilgrim's visit the ruler of *Chi-chi-to* was a Brāhman rājā, no matter whether he was a feudatory of Harsha or not.

Cunningham rightly suggests that Trailōkya Varman recovered Kālañjar, although when or how he did so is not known. If he were not in full possession of it from a date after his accession in A.D. 1203, there would have been no reason why in A.H. 631 (A.D. 1233) the troops of Iltitmish, the Pādshāh of Dēlhi, should invade it under the command of Nusrat-ud-dīn Tāyasi.[4] From the high eulogistic description of Trailōkya Varman as "the paramount sovereign of Kālañjar" and "the present victor" in his copper-plate inscription, it would appear that he succeeded in recovering the fortress prior to A.D. 1208. According to Vincent Smith, however, since the death of Paramardidēva and the fall of the Chandēl fortress of Kālañjar in A.D. 1203 Trailōkya Varman and his two successors reigned in the eastern part of their ancestral territory of Jējākabhukti.[5]

Trailōkya Varman and his predecessors were devout worshippers of Śiva Mahēśvara or Śiva Viśvēśvara, whose four-armed figure in *siddhāsana* is drawn in the middle space of the first four lines of the copper-plate inscription with the moon shown over the head to meet the description of the glory of the royal line as that of 'the moon held over the head of Viśvēśvara (*Viśveśvara-śirodhritaḥ*). Although in certain general features the figure of the god resembles that of the Gajalakshmī the description referred to above goes definitely against its identification with this goddess. The details of the figure meet the distinctive characteristics of the four-armed Śiva.

The inscription is written in the self-same Sanskrit prose style and in the very same Central Indian form of the Dēvanāgarī script as those met with in the copper-

[1] Cunningham, *op. cit.*, Vol. XXI, p. 156.

[2] According to Hiuen Tsang (Watters, Vol. II, p. 336) *Chi-chi-to* lay more than 1,000 *li* (167 miles) to the north-east of Ujain and more than 900 *li* (150 miles) to the south of Mahēśvarapura.

[3] Vincent Smith, *op. cit.*, *I.A.*, 1908, Vol. XXXVII, pp. 130ff.

[4] Cunningham, *op. cit.*, Vol. XXI, p. 87.

[5] Vincent Smith, *op. cit.*, *I.A.*, Vol. XXXVII, p. 129.

plates of Paramardidēva. The two vowel signs for the diphthongs *ai* and *au* are proto-Bengali and proto-Oṛiyā. The terms of the land endowment, too, are in their details and purpose, the same as those stated in the grants of Paramardi, popularly known as Paramāl or Paramār.

Among the trees expected to grow in the village or Maṇḍāpura, the inscription expressly mentions *asana*, *ikshu*, *kusuma*, *kārpāsa*, *śaṇa*, *āmra*, and *madhukā*. Gold, iron, and salt find mention among the deposits in mines and mineral substances.

The real importance of the copper-plate of Trailōkya Varman lies in its being a document, which supplies us with a missing link in the post-Paramardi history of the Chandēls of Bundēlkhaṇḍ.

The editors must acknowledge the assistance rendered by Messrs. Anantalal Thakur, M.A., and Bholanath Sao in the work of final revision of the text of the inscription.

TEXT

1 Om [II*] Svasti [II*] Jayaty = āhlādayan = viśvam viśv = éśvaraśi [ro] = (dhri)taḥ | Chaṃdratreya[1]-nar = ēṃdrāṇāṃ vaṃśaś = chaṃdra = idū-jvalaḥ [2] [II*] [3]

2 Tatra pravarddhamānē virodhi-vijaya-bhrājishṇu-Jayaśakti-Vijayaśakty = ādi-vīr = āvirbhāva-bhās(va*)-

3 rē parama-bhaṭṭāraka-mahārāj = ādhirāja-param = éśvara-Śrī-Madanavarmma-dēva-pād = ānudhyāta-parama-

4 -bhaṭṭāraka-mahārāj = ādhiraja-param = éśvara-Śrī-Paramarddi-dēva-pād-ānuddhyāta-parama-bhaṭṭāraka-ma-

5 hārāj = ādhirāja-param = éśvara-parama-Māh = éśvara-(Śr)ī-Kālañjar = ādhipati-Śrīmat = Trailokyavarmma-dēvō =

6 vijayī (I*) Sa-ēsha = durvvipahatara[4]-pratāpa-tāpita-sakala-(r)i(pu)-kulaḥ kula-vadhūmiva vasuṃdharān = nir = ākulāṃ paripālayann = (a)-

7 -vikala-vivēka-nirmmalī-krita-matiḥ Siṃhaḍauṇisainye Vatuvā(r)i-(visha)y= āntaḥpāti-Maṃḍā(p)ura-grām = ōpagatān vrāhmaṇān [5] anyāṃs [6]= cha

8 mānyān adhikritān kuḍamvi [7]-kāyastha-dūta-vaidya-ma(hatta)rān mēdachaṃ-ḍāla-paryantān sarvvān samvodhayati [8] sam = ājñāpaya-

9 ti ch = āstu vaḥ saṃvēditaṃ yath = ōpani[9]-likhitō = 'yaṃ grā(maḥ) sa-jala-sthalaḥ sa-sthāvara-jaṅgamaḥ sva-sīm = āvachchhinnaḥ s = ādha-ū-

10 rddhvō = bhūta-bhavishyad = varttamāna-niśesh[10]= ādāya-sahitaḥ (p)rati(sh)-iddhavāṭ[11] = ādi-pravośas = ch = ābhiḥ[12] Tiharī-samāvāsē chatuḥshashṭy = adhi-

11 ka-sata[13]dvay = ōpēta-sahasratamé samvatsarē [14] bhādrapa(d)a-(m)āsi krishṇa-pakshē dvitīyāyān = tith = āv = aṅkato = 'pi samvat [15] 1264 bhā-

12 dra-vadi 2 sukra[16]-vārē Raikaura-vinirggatāya Vatsa-gōtrāya Vatsa-Bhārg-gava-Chyavan = Aurmma[17]-Yāmadagnya[18]-pañcha-pravarāya Vājaśa-néya[19]-śākh = ā-

13 dhyāyinē Rāṇaka-Ḍhaumrahaṇa-prapautrāya | Rāuta-Sīhaḍa-p(au)tr(ā)ya | Nāyaka-Gayūdhara-putrāya Nāyaka-Kulē[śa] -śarmmaṇe vrāhmaṇā-ya[20]śā

---

[1] *Chaṃdrātreya* in the inscriptions of Paramardideva and Trailokyavarman. Also *Chaṃdrella*.

[2] *iv* = *ōjjvalaḥ* in the plates of Paramardideva.

[3] The metre is anushṭubh.

[4] Read *durvvishahatara*

[5] *Read brāhmaṇān*

[6] Read *anyāṃś*

[7] Read *kuṭumbi-*

[8] Read *sambodhayati*

[9] Read *yath = opari-*

[10] Read *ni[ḥ*] śesha*

[11] The word is read *chāṭ* = *ādi* in the inscriptions of Paramardidēva.

[12] Read *a[smā*]bhiḥ*

[13] Read *śata*

[14] Read *saṃvatsare*

[15] Read *saṃvat*

[16] Read *śukra*

[17] Read *Aurva*

[18] Read *Jāmadagnya*

[19] Read *Vājasaneya*

[20] Read *brāhmaṇāya*

14 sanaṃ kṛitvā pradatta = iti matvā bhavadbhir = ājñā-śravaṇa-vidhēyair = bhūtvā bhāga-bhōga-pasu [1]-hiraṇya-kara-śulm = adi [2]-sarvvam = asmai sam = upanētavyaṃ |

15 Tad = ēnam = asya grāmaṃ sa-mandira-prākāraṃ sa-nirggama-pravēśaṃ sa-sarvv-āśan = ēkshu-karpyāsa [3] kuśuma [4]-saṇ [5] = āmra-madhuk = ādi-bhūruha-s(u)varna [6] = kha-

16 ni-nidhān(aṃ) sa-lōha-lavaṇa-triṇa-parṇṇ = ādy = ākaraṃ sa-mṛiga-vihaṅgama-jalacharaṃ sa-gōkulam = aparair = api sīm = āntarggatair = vvastubhiḥ sahitaṃ

17 (sav)āhy = ābhyantar = ādāyaṃ bhuṃjānasya na kēn = āpi vādhā [7] kāryā [1*] Atra cha rāja-rājapurush = ādibhiḥ svaṃ svam = ābhā(v)yaṃ [8] pariharttavyam = idañ = ch = āsmad = dīna(dā)-

18 nam = anāchchhedya(m) = anāhāryañ = ch = ēti bhāvibhir = api bhūmipālaiḥ pālanīyaṃ || uk(t)añ = cha || Shashṭi-varsha-sahasrāṇi svargge vasati bhūmidaḥ | āchchettā ch = ānumanta [9] cha tān[ya] = ē-

19 (va) na(rakaṃ) (v)ashet [10] || Bhūmi(ṃ) pah [11] p(r)atigṛihṇāti yas = cha [12] bhūmi-[ṃ*] prayachchhati | Ubhau tau puṇya-karmmāṇau niyatau svargga-gāminau [II*] [13] Svahastō = 'yaṃ rāja-Śrī-T(r)ailok(ya) [varmma* [14] -]

20 [dovasya [15]*]

Translation

1 Om || May all go well || The line of the Kings of the Chandratreya [16] dynasty prospers, gladdening all, like the moon now shining,[17] being held over the head of the Lord of the Universe.[18] *

2–6 There, in that progressive line, shining because of the advent of the warrior heroes, Jayaśakti, Vijayaśakti, and the like, bright with victory over the rivals, the present victor is the supreme ruler, the great king, the supreme lord, the supreme worshipper of Mahesvara, His Majesty the Sovereign of Kalañjara, His Majesty [19] Trailōkya Varman the King,[20] who meditated on the feet of the supreme ruler, the great king, the supreme lord, His Majesty Paramardi the King who in his turn meditated on the feet of the supreme ruler, the great king, the supreme Lord, His Majesty Madana Varman the King.

6–8 He, by the heat of whose challenging power [21] which is all the more terrific, oppressed all the enemies, and whose mentality, while maintaining the earth [22] unmolested [23] like a chaste wife, is rendered stainless by sound [24]

[1] Read *paśu* [2] Read *śulk = ādi* [3] Read *kārpāsa*
[4] Read *kusuma*, sk. *kusumbha* [5] Read *śaṇ =* [6] Read *suvarṇa*
[7] Read *bādhā* [8] Read *ā(s)ādyaṃ* ? [9] Read *anumantā*
[10] Read *vaset* [11] Read *yaḥ* [12] Read *Yaś = cha*
[13] The metre of the two stanzas is *anushṭubh*. [14] Two letters are missing in l. 10.
[15] If there were this line, it contained the word *devasya*. Cf. Garra Plate II in E.I., Vol. XVI, pp. 272ff., in which the concluding words are °*devasya mataṃ mama*.
[16] Variant, *Chandrātrēya*.
[17] For *idā-jvalaḥ*, cf. *idā-saṃvatsaraḥ*, meaning the current year.
[18] *Viśvēśvara* is one of the distinctive epithets of Śiva.
* Adopting the reading, *Chaṃdra iv = ōjjvalaḥ*, one must translate the verse: "The line of the kings of the Chandratreya dynasty, which is bright like the moon held over the head of Śiva the Lord of the Universe, prospers, gladdening all.
[19] The prefix *S'rī* is generally translated by "the glorious", "the illustrious".
[20] The word *dēva* is generally left untranslated. Here *dēva* is what is called *sammuti-dēva* in Pali, meaning "the god by common acceptance or courtesy". *Chulla-niddesa*, sub-voce *devatā*.
[21] Here *pratāpa* as a political term must be distinguished from *prabhāva* or *prabhuśakti*, which consists in the power derived from the strength in treasury and army (*kosha-daṇḍa-balaṃ*), *Arthaśāstra* of Kauṭilya, VI. 2; *Amarakosha*, Kshatriyavarga, 39.
[22] It means the earthly order, the kingdom. [23] Meaning, *undisturbed*. [24] *lit.*, in tact.

judgment,[1] addresses, in Siṃhaḍauṇisainya,[2] the Brahmins residing in the village of Maṇḍāpura, falling within the district of Vaṭuvāri, and other respectable inhabitants,—the traders, *kāyasthas*, messengers, *vaidyas*, and such other men of importance, even the *medas* and *Chaṇḍālas*, [in short] all, and orders to this effect;—

9–14 "Be it known to you that the village as recorded above, together with land and water, together with immovables and movables,[3] demarcated its own boundary, together with the income from above and below, past, future and present, all included,[4] and the trespass on the roads, etc.[5] prohibited, is given away by us at the residence of Ṭiharī, in the year one thousand, combined with two hundred, exceeded by four and sixty, in the month of Bhādra (Aug.-Sept.), on the second day of the dark half-month,—in figure, Saṃvat 1264, Bhādra-vadi 2, on Friday, executing this grant in favour of the Brahmin, the Nāyaka Kule(śa) Śarman, son of the Nāyaka Gayādhara, grandson of the Rāuta Sīhaḍa, great-grandson of the Rāṇaka Ḍhaumrahaṇa, studying the Vājasaneya recension of the *Yajurveda*, having Vatsa, Bhārgava, Chyavana, Aurva, and Jāmadagnya as the five distinguished men of the line of ancestors belonging to the Vatsa community,
14–16 and hailing from Raikaura: bearing this in mind, you[6] being within the meaning of the terms of the order as issued,[7] should convey to him this village, together with the temples and enclosures, together with the outlets and inlets, together with all the *aśana* (*Terminalia Tomentosa*), sugarcane, cotton, safflower, hemp, mango, *mahuā* (*Basia Latifolia*), and such like trees, and deposits in gold mines, together with the sources of iron, salt, grasses and leaves, including all sources of income,—*bhāga* (the share of the land-produce),[8] *bhōga* (the fishery, etc.),[9] cattle and gold,[10] *kara* (tax), *śulka* (duty), and the like."

17-18 While he enjoys the income from the exterior and interior, no one should create an obstacle. And here in this matter by the ruler, the royal officer, and the like should be given up their respective dues. And this humble gift from me is not to be cut and taken away. This is to be maintained also by the rulers that be in times to come.

18-19 And it is said :—

"The giver of land dwells in heaven for sixty thousand years. He who cuts away the endowment and he who approves it[11] dwells in hell for the same number of years. He who accepts the land and he who offers it, both of them of meritorious deeds are destined to go to heaven."

19-20 This is from the own hand of His Royal Majesty Trailokya Varman the King.[12]

1 The word *vivēka* really means "a detached view".
2 There is in Bundēlkhaṇḍ a low-caste people known by this name.
3 *lit.*, the things that are stable (motionless) and those capable of locomotion.
4 *lit.*, exhausting all.
5 "the boundary, etc.", if the reading be *ghāṭ* = *ādi*.
6 The text puts the clause in passive voice.
7 Literally, "being within the operation of the order as heard".
8 It was generally fixed as one-sixth of the yearly produce. But it occasionally varied. Aśoka reduced it to one-eighth (*aṭhabhāgika*) in the case of the village of Lummini, cf. *Arthaśāstra* of Kauṭilya, II. 6.
9 Cf. *kevaṭa-bhōga* in Aśoka's P.E.V.
10 Here "gold" is typical of all coins, metals and nice products.
11 Usually, the snatcher and the approver.
12 These are the expected words after the name Trailōkya.

ॐ स्वस्ति [illegible] बिरचक्रबरि [illegible] वंराखंड [illegible]

तत पुत्र ईमं नबि [illegible] विजयमस्ता [illegible] | [illegible] शक्ति दिगन्त [illegible] दी बाबि [illegible]

[illegible] तइहानक महाराजाधिराज परम | [illegible] श्रीमद नवर्म्मादवणादनु [illegible] आतपवम

तइहानक महा [illegible] विबाज [illegible] मस्वर [illegible] | परममहिदिवपादानुध्यात पर [illegible]

राजाधिराज परमेश्वर परम भट्टा [illegible] पति श्री नान्दोला [illegible] वर्म्मदेवा

[illegible]

THE ORIGIN OF THE PATHARE OR PATANE PRABHUS

By A. S. Bhandarkar

The word Prabhu means a lord of something and therefore the name suggests them to have been the lords of Pathar or Patan or both. They themselves claim a descent from a Rajput King named Bhim or his followers who accompanied him to Mahim, not the one near Bombay but farther north on the western coast and known also as Kelva-Mahim from a neighbouring town to its south; and they have some Rajput customs like the worship of the sword at the time of marriage. We have therefore to establish the identity of the King Bhim and also the region known as Pathar and the city Patan probably its capital.

Tod in his 'Annals and Antiquities of Rajasthan' (Vol. I, map facing p. 6) has given us the location of the Central Indian plateau known as Pathar and there is a big city named Patan in this region, possibly its then capital, and now in the province of Bundi, and also known as Keshorai-Patan now. The oldest Rajputs that ruled in this region seem to have belonged to the Pratihar clan until they were dispossessed of it by the Haras, supposed to be a branch of the Chavans or Chahamānas. They were also dispossessed of some of their territory by the Guhilots or Sisodias of Mewad, and their last stronghold Mundore in Marwad was taken from them by treachery by the Rathods after the defeat of Jaychand Rathod of Kanauj by Mahammad or Shahabuddin Ghori; and we know from history that it was the Pratihars who ruled at Kanauj at the time of Mahammud of Gazni. There are still a few scattered colonies of the Pratihars on the Pathar or Central Indian plateau. These Pratihars are also known as Gujar-Pratihars in some of their inscriptions. Gujar is a generic name for the nomadic tribes of the Western Himalayas who tend flocks and herds, and seem to have attained the distinction of being employed as door-keepers or sentinels by the Sanskrit speaking pre-Rajput Kshatriya or Aryan Kings and hence, derived their other name from the Sanskrit word Pratihari. Even the Aryans of Gāndhāra,[1] the Himalayan country where they lived before their surplus population descended into the Punjab plains—probably by road from Pushkalavati to Takshashila—were in touch with these Gujars who spoke the Paishachi Prakrit and even now speak dialects derived from it.

The Sauras (often misspelt Chauras), an ancient famous dynasty of the solar branch of pre-Rajput Kshatriyas ruled in Kathiawad before the advent of the Gujars from whom the region came to be called Gujrat ever since; south Kathiawad, however, still bears the name Sorath which is evidently a corruption of Saura-Rashtra, a Sanskrit word. In Mahābhārat times north Kathiawad was occupied by the Yādavas, a lunar branch of Kshatriyas, whose king Vasudeva Krishna, the

[1] The country seems to have extended from the Gomal, called Gomati in the Rig-Veda, along the right bank of the Indus and across it into the modern district of Hazara possibly as far as the Kishan-Ganga and Jhelum. The capital was Pushkarāvati (or Pushkalāvati) which seems to be wrongly identified with Charsadda in spite of the great difference in names. It is much more likely to be modern Pokal to the east of the Indus in the north of the Hazara District. Literary evidence speaks of a road from Pushkalāvati to Takshashila and therefore the city cannot be to the west of that river as Charsadda is. I shall not be in the least surprised if excavations, say, within a ten-mile radius from Pokal bring to light the ruins of a great city of the past, and the presence of the road just mentioned would prove the correctness of the identity beyond doubt. Charsadda seems only one of the ancient cities of that Aryan land.

deified author of the Gita, reigned at Dwarka. Their name seems to be derived from Yadus, a paterfamilias of one of the tribes of the Rig-Vedic Aryans.[1]

In the seventh century we find two different branches of Gurjara or Gujar Rajputs, one reigning in Gujrat proper with its capital at Broach, and another at Bhinmal in Rājputana. In this and the next century the region between the Saraswati and the Sabarmati, north-east of Kathiawad, called Anhulwada (corrupted into Nehrwada, Anahilwada, etc.), was occupied by a people known as Valicha (with Bhallicha and other corruptions) properly identified with the Baluchis. They seem to have crossed the Indus, settled in northern Kathiawad and extended into this region when pressed hard by fanatical proselytizing Arabs who conquered Sind at the beginning of the eighth century. The names such as Hāllār, Gohilwār and Jhālawār in Kathiawād and the name Kathiawād itself clearly indicate a foreign or non-Aryan origin. The Jhala Rajputs of Rājputana must have come from the province of Jhālawār and have their still earlier home in Jhālawan in Central Baluchisthan and thus must have Baluchi blood in their veins. The modern house of Udaipur also must claim the same blood as the tradition of their founder, Bappa Rawal, coming from Kāthiawād supports it, and his defeated father's kingdom must have been in Gohilwad as indicated by their earlier clan-name Guhilot which cannot find a Sanskrit derivation in spite of the far-fetched efforts of court-historians or bards; similarly, the name of the founder himself and their later clan-name Sisodia clearly go to prove a foreign, non-Aryan origin. The Gujar house of Bhinmal increased in power in the eighth century and it was the first great king of this dynasty, named Nāgāvaloka, who bore the emblem of the Pratihāra and defeated *Valicha-mlecchhas* of Anhilwada, and it was probably he who built the city of Patan (or Puttun) on the Saraswati about that time in memory of their whilom capital on the Pathar from which they were expelled by some enemy probably the Hāras. A few miles away from this city Tod speaks of the ruins of another city still called Anurwara or Nehrwara and hence obviously the ancient capital of the defeated Valicha or Baluchi kings some of whose descendents are still ruling in Anhilwad and Gohilwad provinces of Gujrat as petty landlords. Tod says in his Annals (Vol. I, p. 85) that it was a Saura prince of Deo, modern island of Div, who laid the foundations of Patan in the year 746 A.D. But this does not seem possible for three reasons; firstly, the city is far away from Div; secondly, the Sauras were still ruling in Valabhi, modern Wālā, until its destruction in about 775 A.D. and lastly we do not hear of their having defeated the Valicha kings of Anhulwad where Patan is. It is true, however, that after the destruction of Valabhi, a branch of this house formed by intermarriage with the Gujar-Pratihars began to rule at Anhilvad-Patan; and the corruption of its name into 'Chavada' may be a Gujar or vulgar corruption of the Sanskrit word. The last king of this line was succeeded in 961 A.D. by his sister's son, Mula Raja of the Solanki or Chalukya (Sanskrit Shivālikya) house of Kalyani in Bidar, Deccan. (Tod mistakes this Kalyani for Kalyan near Bombay where the Chalukyas do not seem to have ruled at any time).

According to Tod, it was in the reign of his son Chāmundrai that Mahmud, the breaker of idols, sacked Somnāth Pātan. A king named Bhim is mentioned in connection with this invasion, not by Tod but by other historians who make no mention of Chāmundrai and seem to be somewhat in conflict with one another. Thus, Ishwari Prasad—'The Raja of Nehrwala was attacked next for taking part in the defence of Somnath. He fled and his country was easily conquered . . . . On his return journey Mahmud was much troubled by Bhim Deva the Chief of Gujrat, and the troops suffered considerably in the Rann of Kutch'. Thus, Sharma—

[1] The Yādavas of Karauli in Central India and the Marathas surnamed Jādhav may boast of very ancient Aryan blood though no tribe, caste or race has remained pure anywhere in the world.

'Reaching Anhilwada in January, 1025 A.D., Mahmud discovered that its Raja, Bhimdeo, and most of the inhabitants had fled. The remnants were defeated and plundered'. The *Imperial Gazetteer* thus—'Bhim I (A.D. 1022–63) in his youth saw Mahmud's sack of the famous temple of Somnath and the capture of his capital by the Ponwārs, but he left the kingdom stronger than he found it.' And thus Tod again—'When Mahmud of Ghizni invaded Saurashtra and captured its capital, Anhualwarra, he deposed its prince, and placed upon the throne, according to Ferishta, a prince of the former dynasty, renowned for his ancient line and purity of blood, and who is styled Dabichalima, a name which has puzzled all European commentators.' No wonder! Such conflicting accounts written probably by flattering court historians and reported credulously by later historians would 'puzzle' any clear-headed lover of truth! Who was the king that was deposed and who set up in his stead? Who was it that fled and who harassed the returning enemy? Was it Bhimdeo, Chamundarai or both? Where did these two reign? One in Anhilwad province and the other outside, or both in the same province, but one at Pātan and the other at Nehrwara only a few miles away? One thing seems clear, however, from this Chinese puzzle that if it was Bhim who fled, he fled only temporarily and did not leave his country for good and sail down to Mahim in company with his followers.

With regard to the other Bhim or Bhimdeo at the time of Shahābuddin or Mahammad Ghori we are on surer ground. This king of Anhualwada (Nehrwala of the *Imperial Gazetteer*) ruled at Pātan and at first defeated the Muslim king but later on was defeated by Kutubuddin or Aibak, his generalissimo in India, and 'forced to seek refuge in the hills' (1197 A.D.). Did he sail down to Mahim? Or did the king who did so belong to some other Pātan of which name there are many cities in Central India? It certainly cannot be Paithan on the Godāvari, for the Pratihars—from whom the word Pāthare is derived by some—never ruled there; nor does it seem possible that any defeated king would climb down the difficult Western Ghats and choose, of all places, a town so far north as Mahim as his place of refuge. Can we find any clue to fix the identity of Pātan? In the *History of the Pathare Prabhus* by the late Mr. P. B. Joshi, published in 1914, it is said in relation to the ownership of Mahim and its environs—'About the Shaka year 1212, king Bimbashah (Bhimdev) having taken the ownership and possession of the country of Anahilwada Konkan from Karsan (Krishna) kept it for himself' (p. 34). The approximate or uncertain date seems to be the author's own invention to support his thesis that the Pathare Prabhus came from Paithan on the Godāvari, a thesis based almost wholly, if not entirely, on oral tradition and the following quotation from *Sahyādrikund*, a work of about the middle eighteenth century—

पैठणे पत्तने शप्त्वा मया कोपवशात्किल ।

पाठारीयाः प्रसिद्धा ये पैठणाख्या भवन्तु ते ।।

The word 'Anahilwada', however, betrays the fallacy of his thesis and helps us to establish the identity of the Pātan of Pātane Prabhus beyond doubt. It can be no other than Anhilwad-Patan—on the Saraswati river in Gujrat. This is also confirmed, if the proof requires any strengthening, by the presence among them of some words and ways of expression of decidedly Gujrati origin. To mention only two, they along with the Gujratis use the word भुजणें for the Marathi synonym भाजणें meaning 'to bake' or 'roast', and use the phrase सुकडी पाडणें for making sweets while सुकडिया means a sweet-meat maker in Gujrati. And even the भविष्यपुराण amid part fiction and part truth refers correctly to this incident of

the Pratihār or Parihār king settling down in Mahim in the country of the Rattas or Rāshtras—

भृगुवर्य शृणु त्वं वै वंशं परिहरस्य च ।

.. ..

पितुस्तुल्यं कृतं राज्यं कलिवर्मा सुतोऽभवत् ।
राष्ट्रदेशमुपागम्य जित्वा तस्य नृपं वलिम् ।
महीवतीं पुरीं रम्यामध्यास्य सुखितोऽभवत् ॥

.. ..

तस्य पुत्रो महीपतिः ।
जयचंद्राज्ञया भूप उर्वीमायामिति स्मृताम् ॥
नगरीं कारयामास तत्र वासमकारयत् ।
कुरुक्षेत्रे हताः सर्वे क्षत्रियाश्चंद्रवंशिनः ॥
तदा महीपती राजा महावत्यधिपोऽभवत् ।
विंशद्वर्षं कृतं राज्यं, सहोद्दीनेन वै ततः ॥

.. ..

Kurukshetra is the well-known battlefield of Thaneshwar, Jayachandra is the Rathod King of Kanauj and Sahoddin stands for Shahābuddin Ghori. Mahīpati seems only a poetic epithet and not another name of the King Bhimdeo, and Mahavati cannot but mean Mahim as this is supported by the Prabhu tradition. It is not Mahishmati [1] or Mandaleshwar, some seven miles from modern Maheshwar, for the Rattas never ruled there and the Pawars (Sanskritized into Paramars) were probably ruling there then.

To conclude: the ancestors of the Pātāne Prabhus came to Kelva-Mahim from Anhilwad-Pātan in company with their King, Bhimdeo, when he was defeated by Aibak, the generalissimo of Shahābuddin Ghori, and his capital Patan sacked. Hence, the Prabhus have Saura Kshatriya and Gujar-Pratihar and Chalukya Rajput blood in their veins, and this is also confirmed by their worship of the sword at the time of their marriage. Their still earlier home seems to be the Rājputānā plateau known as Pathar, though the word Pāthare may also be derived from Pratihar, the alternative name of one of their Rajput ancestors.

The so-called Kāyastha Prabhus are quite different from the Pātāne Prabhus, for the latter themselves call the former Kāyasthas; the word Prabhu is meaningless in their case and seems to have been wrongly applied to them by other castes. They show no Gujrati influence in their language, and it is only very recently that intermarriages have begun to take place between the two castes.

---

[1] It is wrongly identified with Māndhāta (or Onkaroshwar), for besides that of the name, the present writer has incontestable literary evidence to prove this; but it is beside the point here.

ALAṀKĀRA-TILAKA OF BHĀNUDATTA

By G. V. Devasthali

(Communicated through H. D. Velankar)

The present text of the *Alaṁkāra-tilaka* of *Bhānudatta* is based on the three manuscripts that were available to me. The first (A) is the MS. from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona ; the second (B) is from the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society's Library, Bombay ; and the third (C) is from the Bhagvatsinghji Collection in the Library of the University of Bombay. Of these the first is only fragmentary; and breaks in the beginning of the fourth chapter. The third also is defective in several places. The second alone is quite complete without any break. A detailed account of these MSS. is given in the Introduction which is to follow later. I take this opportunity of recording my indebtedness to the authorities of the above-mentioned institutions for kindly lending me their MSS. and allowing me to use them for the preparation of this critical text. So far as I know, the work, at least a critical edition of it, is not published anywhere else.

॥ श्रीः ॥

श्रीभानुदत्तविरचितं

अलङ्कार-तिलकम्

प्रथमः परिच्छेदः

सोऽयं मे[1] मुदमातनोतु भगवान् कोलावतारो हरिः
सिन्धोः क्लेशमपास्य यस्य दशनप्रान्ते स्थिताया भुवः ।
तारा हारति वारिदस्तिलकति स्वर्वाहिनी माल्यति
क्रीडादर्पणति क्षपापतिरहर्देव[2]श्च ताटङ्कति ॥ १ ॥

उरःस्फुरदलङ्कारचमत्कारपटुश्रियः ।
तनोति तिलकं भाले भारत्या भानुसत्कविः ॥ २ ॥

अथ रसा आत्मानः । तेषां शरीरं काव्यम् । तस्य गतिरीतिवृत्तिदोषतदभावगुणा[3]लङ्कारा इन्द्रियाणि । व्युत्पत्तयः प्राणाः । अभ्यासो मन इति ।

तत्राभिप्रेतार्थनिर्वाहकपदकदम्बकं शरीरम् । तददुष्टत्वेन ज्ञायमानं रसाघायकम् । न च दुष्टं काव्यमेव न भवतीति वाच्यम्[4] । असतो दोषविचारानु[5]दयात् । न हि गगनकमलस्य दुःसौरभादिकं विचार्यते । किञ्च—

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

इति दण्डिवचनात् प्रत्यक्षसिद्धमपलपितुमशक्यम्। न हि श्वित्रदुष्टशरीरं शरीरमेव न भवति। अदुष्टं च शरीरं निर्दोषसगुणसालङ्कृतिशब्दार्थयोः संघटनम्। तच्च लोकानां[7] यशसे भवति।

अदुष्टमपि त्रिधा उत्तममध्यमाधमभेदात्। उत्तमचमत्कारिव्यङ्ग्यमुत्तमम्, मध्यमचमत्कारिव्यङ्ग्यं मध्यमम्, अस्फुटचमत्कारिव्यङ्ग्यमधममिति केचित्। तन्न। ध्वनिविरहिणि शब्दार्थचमत्कारे रसोत्पत्तिदर्शनात्। तस्माद् गुणालङ्कारबहुलमुत्तमम्, अल्पतरगुणालङ्कारं मध्यमं, गुणालङ्काररहितमधमम्। ध्वनिमत्ता च गाम्भीर्यमिति व्यङ्ग्यस्यापि गुणत्वमेव।

तच्चतुर्विधं संस्कृतं प्राकृतमपभ्रंशो मिश्रकं चेति। गीर्वाणवाणी संस्कृतम्। सा च द्विविधा गद्यं पद्यं चेति। प्राकृतं त्रिविधं तद्भवं तत्समं देशी चेति। देशोद्भवा देशी। देशास्तु महाराष्ट्रसौरसेनगौडलाटमगधमैथिलादयः। तत्र महाराष्ट्रोद्भवा[8] सम्यक्। गोपादिगीरपभ्रंशः। सकलमिश्रणान्मिश्रकं नाटकादि।

अपादपदकदम्बकं गद्यम्। तच्च द्विविधमुत्कलिका पद्यगन्धि चेति। छन्दोनुकारिवर्णकलापरहितपदसमुदाय उत्कलिका। छन्दोनुकारिकतिपयवर्णकलापकलितपदसमुदायः पद्यगन्धि। तयोश्च रीतिवृत्तिपुरस्कारेण पञ्च भेदाः चूर्णकं ललितं निष्ठुरं खण्डकं चित्रकं चेति। चूर्णके आरभटी वृत्तिः वैदर्भी रीतिः। ललिते कैशिकी[9] वृत्तिः पाञ्चाली रीतिः। निष्ठुरे आरभटी वृत्तिः गौडी रीतिः। खण्डके सात्वती वृत्तिः वैदर्भी रीतिः। चित्रके रीतिवृत्तिसाङ्कर्यम्।

उत्कलिका यथा— जटापटलस्ख[9]लदमरतरङ्गिणीसीकरनिकरतारकितगगन[10]मण्डलम्।

पद्यगन्धि यथा— भजत भजत देवं [11]हिमकरकलाकान्तिचन्दनचयचर्चितकलेवरम्।

चूर्णकं यथा— प्रतिरूपकमिव सुधारसस्य प्रतिफलमिव द्राक्षाफलस्य प्रतिमानमिव माध्वीकस्य स्मितमस्या राधिकायाः।

ललितं यथा— दरहसितकिरणकल्लोलकिर्मीरितेन चपलचकोरचञ्चूपुटकुटिलेन लोचनाञ्चलेन राधिकाया लुण्ठितमिव मे मनः।

निष्ठुरं यथा—जरठकमठपृष्ठनिष्ठुरशार्ङ्गतुङ्गटङ्कारकम्पितप्रलयपयोवाह[12] विभ्रमं श्रये श्रीपतिम्।

खण्डकं यथा— किं वर्ण्यतामस्य रघुपतेराकारो निराकारो रागस्य हास उपहासो मिथ्याज्ञानस्य नेत्रं प्रतिनेत्रं धर्मस्य।

चित्रकमुन्नेयम्।

लघुगुरुपुरस्कारेण या वर्तते सा गतिः। शुद्धाश्च गतयस्तिस्रो द्रुता विलम्बिता मध्या चेति। बहुभिर्लघुभिर्द्रुता। अल्पैर्विलम्बिता। समैर्मध्या। मिश्रिता च द्विविधा द्विमिश्रिता त्रिमिश्रिता चेति। द्विमिश्रिताः षट् [13]द्रुतविलम्बिता द्रुतमध्या विलम्बितद्रुता मध्यविलम्बिता विलम्बितमध्या मध्यद्रुता चेति। त्रिमिश्रिता अपि षट् द्रुतविलम्बितमध्या द्रुतमध्यविलम्बिता विलम्बितद्रुतमध्या विलम्बितमध्यद्रुता मध्यद्रुतविलम्बिता मध्यविलम्बितद्रुता चेति। सकलगतिमिश्रिता गतिशबला सर्वलघुः सर्वगुरुश्चेत्यष्टादश गतयः। न च चतुर्मिश्रादयोऽपि भवेयुरिति वाच्यम्। गतिपौनरुक्त्यापत्तेः।

द्रुता यथा—जय कपटमीन तव तनुविकसत्कमलपटल[14]मिव प्रकटयति नक्षत्रनिवहविभ्रमम्।

विलम्बिता यथा— लङ्काभर्तुर्यशोहंसं संहर्तुं नालिकामालिकामिव सेतुमकार्षीः ।

मध्या यथा— हरसि [15]हलधर हललेखिन्या वीर्यं लिखितुमिव कालिन्दीकल्लोलनिकरमषीधारासारान् ।

एवं द्विमिश्रितादय[16] ऊहनीयाः ।

गतिशबला यथा—त्रिदशकुलकिरीटकोटिमणिमयूखमञ्जरीपिञ्जरीकृतचरणारविन्द जना[17]नन्द नित्यगुणग्राम नीलोत्पलदलश्याम श्रीराम किं नाम परिमितधिया वर्णनीयोऽसि ।

एवं पद्येऽपि सर्वगतयो ज्ञातव्याः ।

शब्दार्थौ काव्यं शब्दधर्मश्च रीतिः । [18]अतः प्रथमं रीतिरुच्यते । असमाससमासान्यतरमात्रपुरस्कारेण या[19] प्रवर्तते सा रीतिः । न च वृत्तिदोषगुणेष्वतिव्याप्तिः । मात्रपदेन तेषां व्यावर्तनात् । रीतयश्च षट् वैदर्भी आवन्ती पाञ्चाली गौडी लाटी मागधी चेति । तत्रेपत्समासा वैदर्भीति केचित् । तन्न । समासविरहिण्यव्याप्तेः । किन्तु बहुसमासहीना वैदर्भी । असमासायामपि विशिष्टाभावसत्त्वात् । सा च चतुर्विधा असमासा एकसमासा द्विसमासा सङ्कीर्णा चेति ।

क्रमेणोदाहरणानि––

भुवा गेहे मयारण्ये रामस्त्यक्तस्त्वया पथि ।
अथ मुग्धे पुरन्ध्रीणां[20] प्रत्ययं कः करिष्यति ।।
स्तनयोरन्तरा व्योम किमासीदिति शङ्कया ।
भ्रमन्ति तव भृङ्गाक्षि हारास्तारा इवाकुलाः ।।
भवान्तरभिया कृष्ण भवन्तं भगवन् भजे ।
सिन्धोः पयसि गम्भीरे सहिष्ये शयनं कुतः ।।

लङ्कापतिर्यस्य धनुर्निनादमाकर्ण्य शङ्काशतमादधानः ।
करेण मौर्वीशिथिलादरेण यज्ञोपवीतं मुहुराममर्श ।।

चतुःपदसमासा आवन्ती । यथा––

गोविन्द लुभ्यन्नयनारविन्दमन्दाक्षमन्दाननशीतिरोचिः ।
राधा स्फुरत्किंशुककुञ्जपालीमालीकरालीढकरा प्रतस्थे ।।

पञ्चपदसमासा पाञ्चाली । यथा—

आविर्भवत्पुलकशालिकपोलपालिरिन्दीवरद्युतिगभीरशरीरकान्तिः ।
दृष्टोदरस्फुरदपाङ्गतरङ्गदक्षो वक्षोलुठन्मणिमयूखचयो मुकुन्दः ।।

पञ्चाधिकपद[21]समासा गौडी । यथा—

सन्ध्यानृत्यविलोलपन्नगपतिभ्राम्यत्फणा[22]मण्डल-
स्फूर्जद्[23]ध्वानविधूतदिग्गजप्रारब्धकोलाहलः ।
अन्तर्घूर्णितनेत्रवह्निनिपतत्स्फारस्फुलिङ्गावलि-
ज्वालावर्तितसप्तसिन्धुसलिलस्तोमो हरः पातु वः ।।

अनेकरीतिमिश्रा लाटी। यथा—

सप्ताम्भोनिधितीरहीरपटलालङ्कारिणीं मेदिनीं
दातुं विप्रकुलाय योजितवतः सङ्कल्पवाक्योद्यमम्।
नाभीनीररुहात् सरोरुहभुवा तत्कालमाविष्कृते
हस्ताम्भोरुहि भार्गवस्य किमपि व्रीडास्मितं पातु वः॥

आरब्धरीत्यनिर्वाहा[24] मागधी। यथा—

नो [25]सन्ध्या समुपास्यते यदि तदा लोकापवादाद् भयं
सा चेत् स्वीक्रियते भविष्यति रवौ राजन्यबीजे नतिः।
इत्थं चिन्तयतश्चिराद्भृगुपतेर्निश्वासकोष्णीकृतो
दृक्प्रा[26]न्तप्रतिबिम्बशोणसलिलः सन्ध्याञ्जलिः पातु वः॥

सा [27]च रीतिरनुप्रासमुखी यमकमुखी श्लेषमुखी चेति। गुणग्रन्थे तासामुदाहरणम्। इदं त्वत्र चिन्त्यम्। रीत्यनिर्वाहो रीत्यन्तरप्रवेशः। तस्मान्मागध्यपि लाटचेव जाता। अनेकरीतिमिश्रणात्। इति पञ्चैव रीतयः।

ननु कर्तृकर्मक्रिया[28]पदानां पृथग्भाव[29]दर्शनाद्वैदर्भीं विना सर्वत्र लाटचेव भवेदिति चेत्। सत्यम्। समासार्हपदानां समास उक्तः। तेषां प्राधान्यप्रतीतिनियमात्। अन्यथाविमृष्टविधेयांशदोषापत्तेः।

गौडी वैदर्भी पाञ्चालीति तिस्रो रीतय इति वामनः। अस्य मते बहुसमासा गौडीति।

अथ वृत्तयो निरूप्यन्ते। शब्देऽर्थे व्यासज्यवृत्तिर्वृत्तिः। [30]न चालङ्कारेऽतिव्याप्तिः। तस्य व्यासज्यवृत्तित्वाभावात्। शब्दनिष्ठस्य यमकादेरर्थावृत्तित्वम्। अर्थनिष्ठस्योपमादेः शब्दावृत्तित्वम्। न च माधुर्येऽश्लीलादिदोषे चातिव्याप्तिः। तत्रापि शब्दनिष्ठस्यार्थनिष्ठस्य च माधुर्यस्याश्लीलस्य च भिन्नभिन्नजातीयत्वात्।

तत्र कैशिकी आरभटी सात्वती भारती चेति चतस्रो वृत्तय इति प्राचीनाः। कैशिक्यारभटयोर्मध्यमभेदात् षड् वृत्तय इति कण्ठाभरणकारः।

सुकुमारार्थसन्दर्भा कैशिकी। प्रौढसन्दर्भा कोमलार्था मध्यमकैशिकी। अस्या धर्मो नर्म। तत्र भरतः—

शृङ्गाररसभूयिष्ठः प्रियाचित्तानुरञ्जकः।
अग्राम्यपरिहासस्तु नर्म स्यात् तत् त्रिधा मतम्॥

परिहासो वैदग्ध्यक्रीडितम्। तस्य नर्मस्फुञ्जो नर्मस्फोटो नर्मगर्भ इति त्रयो भेदाः। अयमुत्सर्गः। यूनोर्नवानु[31]रागनवदर्शननवसङ्गमजन्यसुखानुभवो नर्मस्फुञ्जः। यूनो युवत्या वा स्वाभ्रंसिद्धचनुकूलप्रच्छादनव्यापारो नर्मस्फोटः। यूनोः कपटचेष्टया परस्परमनोनिरूपणं नर्मगर्भः।

कैशिकी यथा तातचरणानाम्—

प्रेरयन्ति हृदयं न लोचनं नर्तयन्ति मदनं न दुर्यशः।
वारयन्त्य[32]विनयं न सम्भ्रमं स्नेहसारशरणं कुलस्त्रियः॥

मध्यमकैशिकी यथा—

व्याकोशकोकनदशोककरः करोऽयं खेलच्चकोरमदचोरमिदं च चक्षुः ।
उद्भिन्न[13]विद्रुमरहस्यधरोऽधरोऽयं तत्स्यादवश्यमपि [14]वश्यमवश्यमस्याः ।।

अत्रावन्ती रीतिः ।

नर्म यथा—

निर्यान्त्याः सविधे न कापि विदधे वाचोऽपि वा चातुरी
लेभे वा न मुखाम्बुजे स्मितपरीहासो विकासोदयम् ।
चक्षुः किञ्चिदुदञ्चितं समभवद् विज्ञातमेतावता
चेतः प्रेमकुरङ्गशावकदृशः स्थालीपुलाकोपमम् ।।

नर्मस्फुञ्जो यथा—

अस्तं याति गभस्तिमालिनि तमोजालैर्जगत्यावृते
वेषं वामदृशो[15] विधाय विशतो राधारहःप्राङ्गणम् ।
वाले का त्वमसीति वृद्धवनितावाग्भिर्भयं विन्दतो
गोविन्दस्य चुचु[16]त्कृतिर्विद[17]धतु श्रेयांसि भूयांसि नः ।।

ननु—

'शृङ्गाररसभूयिष्ठा ललिता कैशिकी मता ।
सौन्दर्यसौकुमार्याभ्यां रौद्रादावप्यसौ भवेत् ।।'

इति तत्रातिव्याप्तिरिति चेत् । सत्यम् । सौन्दर्यं शृङ्गारः सुकुमारः सन्दर्भः । तस्मादेतौ [18]समुदितौ यत्र रौद्रे[18] प्रविशतस्तत्परमिदम् । यथा रघुकाव्ये 'सपदि गतमनस्क' इत्यादि ।

प्रौढार्थसन्दर्भारभटी । कोमलसन्दर्भा प्रौढार्था मध्यमारभटी । अस्याश्चत्वारो धर्माः वस्तूत्थापनावपातसंस्फोटसंक्षिप्तयः । मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनम् । प्रवेश[19]निर्गमविद्रवहेतुरवपातः । क्रुद्धसंरब्धयोरन्योन्यमाघातः संस्फोटः । महतः संग्रामस्या[20]ल्पीयो निदानं संक्षिप्तिः ।

आरभटी यथा तातचरणानाम्—

भूभृन्मौलितटीषु दर्शितसमारम्भोऽयमम्भोधर-
स्त्वत्खड्गः प्रतिपक्षपङ्कपटलं प्रक्षालयन् धारया ।
युद्ध[21]क्रुद्धविरुद्धसिन्धुरदलद्गण्डस्थलप्रस्खलन्
मुक्ताभिः करकाभिराशु समरक्षोणीतले वर्षति ।।

मध्यमारभटी यथा—

तव भृगुपते प्रतापो दहनति[22] पताकति व्योम ।
स्वर्णाचलः शरा[23]वति कलशति देवः सरोजिनीकान्तः ।।

वस्तूत्थापनं यथा—

अत्रान्तरे विरहविह्वलचक्रवाकीं मायामयीं दशमुखो रजनीमकार्षीत् ।
श्रीराघवो भटकुलस्य विहस्य निद्राविद्रावणाय धनुषि ध्वनिमाततान ।।

कोमलप्रौढसन्दर्भा प्रौढार्था सात्वतीति[४४] केचित्। तन्न।

'वीरे रौद्रेऽद्भुते शान्ते वृत्तिर्भवति सात्वती।'

इति भरत[४५]वचनात् शान्तेऽति[४६]व्याप्तेः। किन्तु कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलप्रौढयोरन्यतरार्था सात्वती। अस्याश्चत्वारो धर्माः संघातसंलापोत्थापनपरिवर्तका[४७] इति। मन्त्रवित्तदैवपौरुषान्यतरकृतसेनाभेदः संघात्यः। परस्परो[४८]क्तिः संलापः। युद्धाय प्रेरणमुत्थापनम्। प्रसक्तं [४९]कार्यमपहाय कार्यान्तरकरणं परिवर्तः।

कठोरार्था यथा तातचरणानाम्—

देव त्वं पुरुषोत्तमोऽसि नियतं तत्रापि रामो भवान्
प्रस्थाने तव लज्जयैव[५०] [नमति] व्यक्तं यतो[५१] मेदिनी[५२]।
द्राक्पूर्वाचलपश्चिमाचलकुचावावृण्वती प्रोच्च[५३]लद्-
ढक्कारावचलत्पयोधिलहरीचेलाञ्चलैश्चञ्चलैः॥

प्रथमं वैदर्भी ततो गौडी।

कोमलार्था यथा—

चन्द्रश्चञ्चतु मन्मथो मदयतु क्रीडा[५४]सरः स्फूर्जतु
स्वैरं स्वैरमुपैतु चन्दनवनीरन्ता वसन्तानिलः।
नारीणामिव किन्तु [५५]कान्तविरह[५६]व्याधिप्रकोपस्पृशा-
मस्माकं हरि[५७]विप्रयुक्तमनसामायुः परं क्षीयते॥

आवन्तीवैदर्भ्योर्मिश्र[५८]णम्।

संघात्यो यथा—

रामस्य पार्श्वं समुपाजगाम बिभीषणो भीषणबाहुवल्लिः।
इतः किमु स्यादिति जातशङ्का रुरोद लङ्का विहगच्छलेन[५९]॥

कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था [६०]भारती। ननु[६०]—

'भारतीयं भवेद्वृत्तिर्वीररौद्रा[६१]द्भुताश्रया।'

इति लिखनाद्वीरेऽतिव्याप्तिरिति चेत्। सत्यम्। वीररसे यत्राङ्ग[६२]तया हास्यादिप्रवेशस्तत्परमिदम्। धर्मनियमः[६३] प्रौढार्थे कोमलार्थे चो[६४]त्सर्गः। एषा च नाटके प्रधाना। अस्याश्चत्वारो धर्मा आमुखं प्रहसनं वीथी प्ररोचना चेति। आमुखं प्रस्तावना। हास्य[६५]प्रमुखं प्रहसनम्। छलवाक्याधिकोक्तिप्रभृतयस्त्रयोदश वीथयः। कविनायकपरिषत्स्वरूपनिर्वचनं प्ररोचना।

भारती यथा—

पातिव्रत्यमिदं यदीच्छसि मया [६६]साकं रणं स्वीकुरु
[६७]स्वानं साधय चारुशङ्खशकले चक्रं चमत्कारय।
इत्थं स्वामिवचो निशम्य मधुपव्याधूतनीलोत्पल-
द्रोणीदक्षकटाक्षपातसुभगं लक्ष्याः स्मितं पातु वः॥

वैदर्भी गौडी च रीतिः। कोमलोऽर्थः।

प्रहसनं यथा—

भिक्षौ दिग्वाससो वासो[98] भिक्षितुं समुपागते ।
आसी[99]द्दुर्गः स्मितज्योतिरुद्योतिमुखमण्डलः ।।

अनेकवृत्तिशबलम् । तद्यथा—

रामेण वारिनिधिबन्धनबन्धुरेण हेलाविभिन्नदशकन्धरकन्धरेण ।
रोमाञ्चितस्मितरुचि[100]स्नपिताधरेण सीतामुखे निदधिरे नयनान्तपाताः[101] ।।

प्रथमपदे सात्वती द्वितीयपदे आरभटी तृतीयपदे भारती चतुर्थपदे कैशिकी ।

इति श्रीभानुदत्त[102]विरचितेऽलङ्कारतिलके प्रथमः परिच्छेदः ।।

द्वितीयः परिच्छेदः

अथ दोषा निरूप्यन्ते । रसानुभवप्रतिबन्धको दोषः । स च ज्ञायमान एव प्रतिबन्धकः । अज्ञाते तस्मिन् पद्यादौ रसोत्पत्तिदर्शनात् । स्वरूप[1]तस्तस्य प्रतिबन्धकत्वे रसभ्रमानुदयापत्तेः । स च त्रिविधः । पदनिष्ठो वाक्यनिष्ठोऽर्थनिष्ठश्च । न च यमकादावसदर्थदोषेऽ[2]व्याप्तिः अर्थदोषे सत्यपि [3]पदनिष्ठरसोत्पत्तिदर्शनादिति वाच्यम् । तन्निष्ठदोषस्य तन्निष्ठरसोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

तत्र पददोषाः । तत्र कण्ठाभरणकारः—

असाधु चाप्रयुक्तं च कष्टं चानर्थकं च यत् ।
अन्यार्थकमपुष्टार्थमसदर्थं तथैव च ।।
अप्रतीतमथ क्लिष्टं गूढं नेयार्थमेव च ।
संदिग्धं च विरुद्धं च प्रोक्तं यच्चाप्रयोजकम् ।।
देश्यं ग्राम्यमिति स्पष्टा दोषाः स्युः पदसंस्थिताः ।।

काव्यप्रकाशका[4]रमते अवा[5]चकानुचितार्थाविमृष्टविधेयांशा अधिक[6]दोषाः ।

अनुशासनाननुमतमसाधु । न चास[7]मर्थादौ 'जलं जलधरे क्षार'मित्यादावतिव्याप्तिः । तत्र पदस्य साधुत्वात् । ननु 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यादावतिव्याप्तिरिति चेत् । सत्यम् । तदसाध्वेव । किन्तु तद् वाक्यगतमिदं पदगतमिति विवेकः[8] । यथा[9]— 'गच्छध्वं कच्छमम्बुधेः' [10]इति । अस्या[11]नुकरणे दोषाभावः ।

सिद्धमपि कविभिरसंचारितमप्रयुक्तम् । न चासावावतिव्याप्तिः । सिद्धपदेन तद्व्यावर्तनात् । न चाश्लीलेऽतिव्याप्तिः । रसविशेषे तस्यापि प्रयुक्तत्वात् । ननु कवयः कतिपये यावन्तो वा । आद्ये सर्वत्रा[12]प्रसिद्धिः[13] । द्वितीये तदवगन्तुमशक्यं भाविकवीनामननुभवादिति चेत् । न । कविभिः पूर्वसत्कविभिरि[14]त्युक्तत्वात् । यथा—

तत् सत्यं ते[15] वचन्ति यत् ।

वचेरन्तिपरस्य कवीनामनभिधानात्। कविभिर्न निबद्धमित्ययोग्यमेव तत्पदं जातमिति नास्ति। किन्त्वन्वयबोधविघटनद्वारा। तथा[16] च व्युत्पन्नसदसि न दोष इति।

श्रुतिकष्टकरं कष्टम्। श्रुतीत्युपलक्षणम्। रसनाकद्वप्यवगन्तव्यम्। [17]सजातीयाक्षरयोरेकत्र समावेशो रसनाकटु। यथा—

स्मर रन्तासि योषि[18]ताम्।

श्रुतिकटु यथा—

दिक्षु दिक्षु क्षिपत्यक्षि पक्ष्मलाक्षी प्रति[19]क्षणम्। इति।

रौद्रेऽ[20]स्य गुणत्वम्।

[21]पादमात्रपूरकमनर्थकम्। यथा—

स एव हि [22]महेश्वरः।

यमकादावस्य दोषाभावः।

रूढि[23]च्युत[24]मन्यार्थकम्। यथा—

त[25]न्मुखं केसरि स्फीतम्।

केसरिशब्दः सिंहे [26]रूढः। केसरः किञ्जल्कमस्यास्तीति पद्ममभिहितम्। [27]असमर्थेऽतिव्याप्तिश्चिन्त्या। [28]प्रहेलिकायां गुणः।

तुच्छार्थमपुष्टार्थम्। यथा—

सिन्धुनन्दननन्दनः।

बुध एतावति वक्तव्ये एतावान्प्रयासः[29]। क्लिष्टेऽतिव्याप्तिश्चिन्त्या। [30]अस्य च्छन्दोऽनुरोधे दोषाभावः। यथा—

दशपूर्वमुखो हतः।

सस[31]म्यगर्थः समर्थः। कष्टेन द्वितीयो[32]ऽर्थो यत्र तदभिधानेऽसमर्थम्। न च प्रसिद्धि[33]हतेऽतिव्याप्तिः तत्र द्वयमपि समर्थम्। किन्तु[34] प्रसिद्धमेकमितरद[35]प्रसिद्धमिति भेदः। यथा—

ललङ्घे नीरदं हरिः।

अस्य प्रहेलिकायां गुणत्वम्।

शास्त्रमात्रप्रसिद्धमप्रतीतम्। यथा—

बभार पारिमाण्डल्यमिव पाणौ हरिर्गिरिम्।

अस्य[36] शास्त्रवित्सभायां दोषाभावः।

दूरार्थप्रत्यायकं क्लिष्टम्। यथा[37]—

नगरिपुसुतसुतरिपुसदृशस्त्वम्।

[38]नगरिपुरिन्द्रस्तत्सुतोऽर्जुनस्तत्सुतो घटोत्कचस्तदरिः कर्ण इति दूरादवगम्यते। प्रसिद्धे[39] न दोषः।

[40]पयोधरक्ष्माधरयोर्मृगीदृशस्त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणः कदा भवेत्।

अप्रसिद्धार्थं गूढम् यथा—

हरिरुत्प्लुत्य गच्छति।

हरिशब्दो वाचकोऽपि[41] मण्डूकेऽप्रसिद्धः। अस्यापि कारण[42]प्राप्तौ बद्ध[43]काव्ये दोषाभावः।

स्वसङ्केतितमसङ्केतितं वा नेयार्थम्। यथा—

माध्वीकं द्वेष्टि पङ्क्तिकृत्।

माध्वी[44]कं मधुनामानं दैत्यं पङ्क्तिकृद्दशावतारो हरिः। प्रहेलिकायामस्य दोषाभावः। यथा वा—

तडिद्दासी त्वया कृता।

अधमत्वेन[45] लक्षणम्। व्यङ्ग्यालङ्कारे गुणः।

अर्थसन्देहकरं सन्दिग्धम्[46]। यथा—

मया संवीक्षितो हरिः।

तृतीयायां मा[47]शब्दास्मच्छब्दप्रयोगसन्देहः। प्रकरणे निश्चायके दोषाभावः।

निश्चितं सद्विरुद्धार्थस्मारकं विरु[48]द्धम्। स[49]न्दिग्धेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चितपदम्। इदं विशेषणगतं विशेष्यगतं समासगतम[50]समासगतम्। क्रमेणोदाहरणानि—

प्रियस्य पुलकश्रेणी कान्ताप्रीतिविसूचिका।

यमस्ते हृदि वर्तते।

संयम इति वाच्यम्। [51]अत्रापूर्वमस्य[52] स्मरणम्।

द्विजैस्तव गृहे हृद्यमद्य भक्ष्यं विधीयते।

श्लेषालङ्कारे दोषाभावः।

अदीपकमप्रयोजकम्। यथा[53]—

रामः श्यामः समाययौ।

जात्य[54]भिप्राये दोषाभावः।

देशसङ्केतितं देश्यम्। यथा—

वेदं[55] विना द्विजो रण्डः।

रण्ड इति पामरे [56]मैथिलसङ्केतितम्[57]। महाकविप्रयोगे दोषाभावः।

ग्राम्यं त्रिधा अश्लीलममङ्गलं घृणाकरं चेति। अश्लीलमपि त्रिधा अश्लीलार्थमश्लीलार्थान्तरमश्लीलस्मृतिकरं[58]•चेति। त्रितयमपि यथा—

गृह्यतां मे कुरङ्गाक्षि कृपाणी लोहितानना।
योनिरोधस्त्वयारब्ध आयुधं तव साधनम्॥

[59]अमङ्गलमपि त्रिधा। त्रितयमपि यथा—

निशि निद्रास्तु ते दीर्घा विहितामरयातना[60]।
हारावाप्तिरभूत् कण्ठे।

एवं घृणाकरमपि त्रिधोदाहरणीयम्। अश्लीलं च संस्कृताश्लीलं देशाश्लीलं च। तत्र देशाश्लीलं देश एव दूषणम्। यथा—

ववुरित्थं समीरणाः।

एवमन्यदु[61]दाहरणीयम्। कवि[62]संगृहीतेपूपस्थभगवद्भगिनीप्रभृतिपु दोषाभावः[63]।

रस[64]विपरीता रीतिररीतिः। यथा—

रामो जघान बाणेन।

वृत्त्यनुरुद्धायां रीतौ दोषाभावः।

रिङ्गत्येष रणाङ्गणे।

अत्र मध्यमारभटी वृत्तिः[65] वैदर्भी रीतिः।

योगरूढ्योरप्रतिपादकमवाचकम्। यथा—

तव चक्रस्य गर्जितम्।

गर्जितं मेघनादे शक्तम्। तत्तु[66] गर्जितमवाचकं न भवति। परन्तु चक्रस्येति वाक्यदूषण[67]मिदमिति चिन्त्यम्। यथा—

पांसुभिर्वासरो निशा।

निशापदेन तमोमयत्वमुक्तम्। तन्न तद्वाचकम्। अस्य समाधौ गुणत्वम्। यथा—

नरसिंहस्य स[68] कोऽपि कण्ठगर्जः।

अनर्ह्यर्थमनुचितार्थम्। न च विरुद्धेऽतिव्याप्तिः। विपरीतप्रतीति विरुद्धम्[69]। अधमत्वप्रतीतिरनुचितार्थमिति भेदात्। यथा—

राघवो रतिपतिः प्रतीयते।

रत्याः पतिरित्यपि[70] प्रतीयमानोऽर्थः। निन्दायामस्य दोषाभावः[71]। यथा[72]—

कुटिलस्तव कुन्तलः।

विधेयां[73]शस्य[74] प्राधान्येनाप्रतीतिरविमृष्टविधेयांशम्। अस्य यद्यप्यन्वयबोध[75]विरोधित्वं नास्ति तथापि विलम्बितान्वय[76]बोधजनकत्वेन दूषणत्वम्। यथा—

द्वितीयमूर्तिर्मधुसूदनस्य।

प्रसिद्धावस्य न दोषत्वम्। यथा—

मुख[77]चन्द्रो विराजते।

निष्ठुरसन्धिवदस्यापि वाक्य[78]दोषत्वम्। अदुष्टस्यैव पदस्यान्यसमाहारेण दुष्टत्वात्। न[79] चात्र समासनियमस्तत्र तस्यानियम इति वाच्यम्। समास[80]स्थले दोषस्या[81]परिहार्यत्वादिति चिन्त्यम्।

अथ वाक्यदोषाः। तत्र कण्ठाभरणकारः—

शब्दहीनं क्रमभ्रष्टं विसन्धि पुनरुक्तिमत्।
व्याकीर्णं वाक्यसङ्कीर्णमपदं वाक्यगर्भितम्॥
द्वे भिन्नलिङ्गवचने द्वे च न्यूनाधिकोपमे।
भग्नच्छन्दवती च द्वे चाशरीरमरीतिमत्॥
वाक्ये[82] ह्येते महादोषाः षोडशैव प्रकीर्तिताः॥

काव्यप्रकाशकारमते च उपहतविसर्गलुप्तविसर्ग[83]पतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्ताभवन्मतयोगार्था[84]न्तरैकवाचकानभिहित[85]वाच्या[86]स्थानपदसमासप्रसिद्धिहतभग्नप्रक्रमन्यून[87]पदाधिकपदा[88]मतपरार्थानि दूषणा[89]न्यतिरिक्तानि[90]।

इतरपदा[९१]प्रयोगः शब्दहीनम् । यथा—

रामो रथेनाध्वनि संचचार ।

चर[९२]तेस्तु[९३] तृतीयायोगादात्मनेपदम् । विवक्षातो दोषाभावः ।

क्रमभ्रष्टं द्विविधम् । विपर्यासच्युतभेदात् । उभयमपि[९४] यथा—

पयोधराधरौ बिम्बहेमाम्बुजसहोदरौ[९५] ।
चक्षुर्मुखं मुखं[९६] तस्याः सखे मदनदैवतम् ।।

सम्बन्धविज्ञानावेगविरहोन्मादादावदोषः । यथा[९७]—

सत्त्वं रजस्तमः पुंसामिति सन्ति त्रयो गुणाः ।
अन्त्यो मध्यः परत्रास्ति प्रथमस्त्वयि राघव[९८] ।।

विसन्धि द्विविधं निष्ठुरसन्धि विगतसन्धि च । उभयमपि यथा—

[९९]गिर्यायिर्यायिनं हित्वा पद्मा एष्यति मे गृहम् ।

प्रथमस्य रौद्रे द्वितीयस्य प्रगृह्यादौ न दोषः । यथा—

चन्द्रार्कौ ककुभः केलिस्खलिते कुण्डले[९९] इव ।

समानजातीयार्थं पुनरुक्तम् । यथा—

भीमो भीमोऽर्जुनोऽर्जुनः ।

लाटानुप्रासे गुणः । यथा—

चन्द्रं[१००] चन्द्रानने पश्य ।

मिथो विभक्ती[१०१]नामसांनिध्यं व्याकीर्णम् । यथा—

[१०२]सुप्तो हरिर्गतम् ।

बोधाविरोधिपदान्तरिते दोषा[१०३]भावः । यथा—

हरः स्म तत्र स्मितमातनोति ।

महावाक्ये[१०४]नानुरुद्धेन वाक्यान्तरेणान्तरितं वाक्यगर्भितम् । न च व्याकीर्णेऽतिव्याप्तिः । तस्य महावाक्यानुरोधित्वात् । यथा[१०५]—

एह्येहि कोऽधिको मत्तो मामनुस्मर राधिके ।

प्रश्नोत्तरे न दोषः ।

भिन्नलिङ्गवचने यथा—

समुद्र इव कौशल्या रत्नानीव रघूद्वहः ।

अनुद्वेगे चादोषः ।

रत्नं दारा गृहे यस्य ।

न्यूनाधिकोपमाने यथा—न्यूनं च द्विविधं हीनोपमानं हीनविशेषणोपमानं च । अधिकमपि द्विविधमधिकोपमानमधिकविशेषणोपमानं च । हीनाधिकोपमाने[१०६] यथा—

[१०७]खद्योत इव तिग्मांशुः खद्योतस्तिग्मभानु[१०८]वत् ।

महतो निन्दायां हीनोपमा हीन[109]स्तुतावधिकोपमा च न दोषः[110]। यथा—

भार्गवस्य प्रतापाग्रे भास्वान् खद्योतपोतवत्।
काककोकिलवत् क्रोडे क्रीडसि त्वं महीरुहः॥

न्यूनाधिक[111]विशेषणोपमाने यथा—

चरच्चकोरशीतांशुरिव राधे तवाननम्।
लतेव राजते बाहुः झणत्कनककङ्कणः॥

प्रसिद्धौ न दोषः।

मदनकर[112]तालनर्तितमधुकर इव चक्षुरेणाक्ष्याः।
मृगनाभिबिन्दुसुन्दरमाननमिन्दूपमं तस्याः॥

नयने चापलं चन्द्रे कलङ्क इति प्रसिद्धम्।

छन्दोयतिभङ्गौ स्पष्टौ[113]। [114]एत्यग्रे इत्यनुशासनात् प्रादि[115]पूर्वस्य वा पादान्त इति पादान्तस्य [116]लघोर्यतिभङ्गस्य. स्वरसन्धौ न दोषः। क्रमेणोदाहरणानि यथा—

सीमन्ते सिन्दूरं तव दूरात् प्रेक्ष्य पञ्चेषुः।
तरणेरस्य तलोदरि ग्रहणं राहोर्वितर्कयति॥
अयि शशिमुखि गच्छत्यध्वनि श्रीमुरारिः।

अत्राष्टमस्थाने यतिभङ्गः स्वरसन्धिकृतो न दोषाय।

क्रियाहीनमशरीरम्। क्रियेत्युपलक्षणम्। कर्मकर्तृहीनमप्यवगन्तव्यम्। यथा—

रामं राजीवलोचनम्।

स्फुटं प्रतीयमानायां क्रियायां[117] न दोषः। यथा[118]—

हृदयं त्वयि राघवे।

अत्रास्तीति स्फुटं[119] प्रतीयमाना[120] क्रिया।

शैथिल्यमरीतिः। सौकुमार्यकाठिन्यराहित्यं शैथिल्यम्। यथा—

ललना ललितालापकोमला लोललोचना।

गौड्यां गुणः।

विसर्गस्त्रिविधः। अविकृतो विकृतः पुष्टश्च। अविकृतो लुप्तविसर्गः। विकृत उपहतः। पुष्टः स्पष्टः। त्रितयमपि यथा—

'उत चन्द्र उत पुरन्दर उत नल' इत्यादि।

कर्णो हतो नलो नीलो जनो दीनो जडो नृपः[121]।
मन्दश्चन्द्रः शरः[122] क्रूरः कायः क्षामः स्मरः खलः॥

प्रथमस्य क्रमे न दोषः[123]। द्वितीयतृतीययोः कतिपयवर्णान्तरितयोर्न दोषः। यथा—

रामः क्षामकलेवरः स्मरशरज्वालातुरः पातु नः॥
बालो व्यालोललीलोत्पल[124]दलनयनो गोपवेषोऽद्य दृष्टः॥

पतत्प्रकर्षो[125] यथा—

जय दामोदर दानवदारण दीर्घदुःखदलनोदयदक्ष ।
दुर्निरूप दुर्दर्श दुरत्यय विरचय करुणामीश[126] नमस्ते ।।

त्रिपादयमकादौ न दोषः ।

कर्मकर्तृक्रियाभिः परिसमाप्तस्य वाक्यस्य पुनरुपादानं समाप्तपुनरात्तम् । यथा—

पातु त्वां पुण्डरीकाक्षो दानवक्षोभवर्धनः ।

आकाङ्क्षाविघटनद्वारा चास्य दोषत्वम् । तथा च यत्राकाङ्क्षा तादृशि[127] तदर्थे[128] हेतुविशेषणे वा न दोषः । तदर्थं [129]यथा—

नमस्तस्मै महेशाय भवसन्तापशान्तये ।

हेतुविशेषणं[130] यथा—

अद्यापि सखि नायातः कृष्णः कुलिशमानसः ।

अभिमतयोगव्यतिरेकोऽनभिमतयोगः । स चासमासगतः[131] समासगतः प्रकरणगतश्च । असमाससमासगतौ[132] यथा—

दृक्पातैः पातिता येन त्रिदशास्तीव्रतेजसः[133] ।
[134]अहो शाखामृग[स्त]स्य भुजाशाखासु खेलति ।।

तीव्रतेजसा[135] इति कृते[136]ऽभिमतयोगो भवति ।

[137]व्यासस्य मुखमादर्शो भवभूतिर्विभूषणम् ।
रसना कालिदासस्य भारतीरङ्गवेदिका ।।

भारत्या रङ्गवेदिका[138] इति कृते सकलयोगो भवति । अध्याहारे दोषाभावः ।

अर्धान्तरे द्वितीयार्धे एकस्य पूर्ववाक्यान्वयिनो हेत्वा[139]देरप्रधानस्य वाचकमर्धान्तरैकवाचकम् । एवमर्धान्तरे [140]प्रथमार्धे एकस्योत्तर[141]वाक्यान्वयिनो हेत्वादेर्वाचक[142]मर्धान्तरैकवाचकमवगन्तव्यम् । पादेऽपि अर्धेऽपि पदविपर्यासाद् व्याकीर्णम् । अर्धान्तरैकवाचकस्य चैकार्धे परार्धान्वयिन एव हेत्वादेर्वाचकत्वमिति ततो[143] भेदः ।

अङ्गे कुरङ्गाक्षि निधेहि भूषाम्
द्राक्षारसे क्षाररसो न युक्तः ।
तदित्थमाकर्णय मद्वचांसि
सुधा विशुद्धेव सतां हिताय[144] ।।

तद्धेतोर्निधेहि भूषामित्यन्वयः । तदुत्तरार्धे पतितम् ।

वाच्यमनभिहितमनभिहितवाच्यम् । वाच्यमभिप्रेतम् । तच्च क्वचिन्मुख्यम् । क्वचिदपि तु-हि-प्रभृतयः । यथा—

ताताङ्घ्रिभक्तियुक्तेन तथापि[145] पितुराज्ञया ।
राज्यं त्यक्तं श्रितं कुञ्जमनुल्लङ्घ्यं गुरोर्वचः ।।

ताताङ्घ्रिभक्तियुक्तोऽस्मीति [146]कर्तुं युज्यते श्रितं[147] चेति। चरमपादे[148] हेत्वर्थ[149]श्चाभि-धातुमुचितः।

[150]असमाजे पतितमस्थानपतितम्। यथा—

न राजा येन वीक्षितः।

न वीक्षित इति युज्यते। यथा वा—

सखि क्रूरे तमःपूरे नालोकि यदुनन्दनः।
गत्वापि[151] यमुनाकुञ्जमञ्जनाचलदीधितिः॥

अञ्जनाचलदीधितिरिति [152]यद्यदुनन्दनविशेषणं तत्समाज[153]च्युतम्। व्याकीर्णेऽतिव्याप्तिश्चिन्त्या।

अस्थानपदसमासं यथा—

चक्षुः कुवलयक्रोडक्रीडोद्भृङ्गजयो[154]द्यतम्।

मध्यमकैशिक्यां मध्यमारभट्यां च[155] न दोषः।

प्रसिद्धिहतं च यथा—

गर्जत्येष फणीश्वरः।

समाघौ न दोषः।

भग्नारम्भो भग्नप्रक्रमः। न च पतत्प्रकर्षेऽतिव्याप्तिः। तत्र च प्रकर्षभङ्गोऽत्र चारम्भभङ्ग इति भेदात्। स च पञ्चविधः प्रकृतिप्रत्ययपर्यायसर्वनामोपसर्गभेदात्। प्रकृतिप्रक्रमभङ्गो यथा—

स्मृतो हैमवतीनाथो लक्ष्मीनाथोऽपि चिन्तितः।

पुनरपि स्मृत इति युज्यते। प्रत्ययप्रक्रमभङ्गो यथा—

गच्छन्कच्छं प्रियां प्रेक्ष्य रोमाञ्चन्वर्तते हरिः।

पश्यन्निति युज्यते। पर्यायप्रक्रमभङ्गो यथा—

[156]शोणः करः कुरङ्गाक्षि रक्तस्तेऽधरपल्लवः।

पुनरपि शोण इति युज्यते। सर्वनामप्रक्रमभङ्गो यथा[156]—

[157]हरेरस्य कथां तस्य चिन्तनं न क्षणं त्यज॥

पुनरस्येति युज्यते। उपसर्गप्रक्रमभङ्गो यथा[157]—

अनुस्मर स्मराराति विचिन्तय विषं जगत्॥

पुनरन्विति युज्यते।

ननु प्रत्ययादीनां पुनरभिधाने कथितपददोषापत्तिरिति चेत्। न। धर्मिधर्मोभयनिष्ठं कथित-पदं धर्ममात्रनिष्ठं भग्नप्रक्रममिति भेदात्। वस्तुतस्तु [158]द्वितीयस्थाने क्रमभङ्गो न दोषाय। प्रथम एव क्रमो न भवति। किन्तु प्रथममारम्भः। पुनस्तत्करणे क्रमः। तेन तृतीयस्थाने यदि भङ्ग-स्तदा प्रक्रमभङ्ग इत्यभिधीयते। चित्रे न दोषः।

[159]न्यूनं यथा—

किं किमित्याकुलः शिवः।

किं किमित्युक्तमुद्देश्यं च नोक्तम्। नवोढासम्भ्रमादिवाक्ये न दोषः। [१६०]यथा—

किं किमाकुलमभाषताङ्गना।

अधिकपदं यथा—

कलावान् कैरवद्युतिः।

चन्द्रस्य श्वैत्यं प्रसिद्धमेव[१६१]। अस्याप्यर्थविशेषे प्रकर्षजातौ च न दोषः। यथा—

आश्रौषं हयहेषितम्।

हयसांनिध्यमर्थविशेषः। द्वितीयं यथा—

अभिनवबिसकाण्ड[१६२]च्छेदगौरः सुधांशुः।

अत्र कान्तिविशेषः प्रतिपाद्यः। तृतीयं स्फुटम्।

अमतः परो द्वितीयार्थो यत्र तदमतपरार्थम्। इदं च श्लेष एव। तथा च विरु[१६३]द्धार्थयोः श्लेषोऽपि न कर्तव्यः। यथा—

वारिदं[१६४] विगत[१६५]जीवनं शरत् कासहासरुचिरा व्यलोकयत्।

अत्र[१६६] करुणहासौ श्लेषेण प्रतिपादितौ। तौ च विरुद्धौ। अङ्गाङ्गितया यदि भासते तदा न दोषः। कष्टालङ्कारः कष्टरसश्चो[१६७]हनीयः।

यद्यप्यसाधुनिरर्थकाप्रयुक्तनिष्ठुरसन्धिभग्नच्छन्दोयत्यरीत्युपसर्गपतत्प्रकर्षव्यतिरिक्तस्थलेऽर्थदोषं विना पदवाक्ययोर्दोषो नास्ति तथापि सम्प्रदायानुरोधा[१६८]दतिरिक्तास्ते निरू[१६९]प्यन्ते। तत्र कण्ठाभरणकारः—

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम्।
खिन्नं चैवातिमात्रं च परुषं विरसं तथा॥
[१७०]हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च।
अप्रसिद्धोपमं चान्यदसदृक्षोपमं[१७१] तथा॥
निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति[१७२] षोडश॥

काव्यप्रकाशकारमते अपुष्टं व्याहृतं निर्हेतु अनवीकृतं[१७३] नियमपरिवृत्तमनियमपरिवृत्तं विशेषपरिवृत्तमविशेषपरिवृत्तं साकाङ्क्षमपदयुक्तं सहचर[१७४]भिन्नं विध्ययुक्त[१७५]मनुवादायुक्तं त्यक्तपुनःस्वीकृतं चेति दूषणान्यतिरिक्तानि।

वाक्यैकवाक्य[१७६]तानापन्नमपार्थम्। यथा—

कुरङ्गोऽस्ति विहङ्गोऽस्ति भृङ्गोऽस्ति किमतस्ततः।

उन्मत्तबालाद्युक्तौ न दोषः। [१७७]यथा—

कश्चन्द्रः क्व गतासि सुन्दरि कुतो गच्छामि पश्य प्रिये।

व्यर्थं यथा—

आगतं प्रेक्ष्य राघवम्।

अनागतस्य दर्शनाभावादागतमिति विशेषणं व्यर्थम्। कामिनीनां दीर्घ[१७८]तरभावोक्तौ शान्तानां धर्मोपदेशे च न दोषः। यथा[१७९]—

उदितं पश्य शीतांशुम्।

एकार्थं यथा—

गच्छत्यस्तं चरमजलधिं गाहते शीतरोचिः।

गच्छति गाहते च द्वाभ्यां सन्ध्यासमय एवोक्तः। अर्थपुनरुक्तमत्रैवान्तर्भवति। यथा—

रविरुष्णः पुनातु नः।

रसावेशे मूर्खव्युत्पादने च न दोषः।

अद्य विश्वमिदं निःस्वं रत्न[१८०]मुक्तमिदं जगत्।

ससंशयं यथा—

बुधो [१८१]मित्रगृहं गतः॥

विदग्धोक्तौ तरुणयोः प्रच्छादनोक्तौ च न दोषः। यथा—

देहि वासस्थलं भूरि यदद्य रसदुर्दिनम्।

अपक्रमं यथा—

द्विजेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा देवो यज्ञमुपाचरत्।

चित्रोक्तौ न दोषः। यथा—

नाभिकुण्डे स्मरो होता होमाग्निं स्थापयिष्यति।
रोमालिच्छद्मना पूर्वमुत्थिता धूमधोरणी॥

रीत्याद्यनिर्वाहः खिन्नम्। इदं शब्ददूषणं भवितुमर्हति। अनुद्वेगे [१८२]न क्वचिद्दूषणम्।

निष्ठा कान्ता मतिर्दीपः तपः केलिनिकेतनम्।
विद्या मालेव कण्ठस्य भाति[१८३] भाग्यं मनीषिणः॥

इवादान[१८४]मुद्वेगकरम्।

असम्भवार्थमतिमात्रम्।

मधुवन्यमयं जगत्।

विनयोक्तावत्युक्तावलङ्कारे च न दोषः। प्रत्येकं यथा—

कुलमद्य प्रदीपो मे त्वयि सद्म[१८५] समागते।
मेरुः सर्षपवद्य[१८६]स्य खुरक्रोडे निलीयते॥

अनुचितार्थं [१८७]परुषम्। यथा—

आयाहि तल्पमेणाक्षि मातस्त्वं मुञ्च मे गृहम्॥

उपदेशे रौद्रे च न दोषः। उभयमपि यथा—

कालव्यालमुखे तिष्ठ न तिष्ठ नृपसद्मनि॥
दुष्टश्चेत् कौरवः क्रूरो गुरुरद्य गुरुर्न मे॥

[१८८]विरुद्धरसं विरसम्। ननु विरसो रसदूषणमिति चेत्। सत्यम्। अर्थदोषोऽपि भवतीत्यर्थदोषावसरे चोक्तम्।

[१८९]आलिङ्ग मां प्रिये तातं मृतं किम[१९०]नुशोचसि।

शोकशृङ्गारावेकत्रानुचितौ। अङ्गाङ्गिभावापन्नयोरदूषणम्। यथा—

पुरो भूमिभुवः स्मेरवदनो मदनो[१९१]पमः।
दशास्य[१९२]ममुमादर्शं दर्शयामास राघवः॥

अत्र बीभत्सोऽ[१९३]ङ्गम्।

हीनाधिकोपमयोरनुद्वेगे श्लेषे चादूषणम्। प्रथमं पूर्वमुदाहृतम्।

द्वितीयं यथा—

पुरुषोत्तम एवासि[१९४] राजन् किमभिधीयताम्।

अप्रसिद्धोपमं यथा—

दन्ता गुञ्जाफलोपमाः।

अनुद्वेगे चादूषणम्। यथा—

तव चेतोऽम्बुधिस्तत्र सुखं स्वपिति माधवः।

असदृशोपमं यथा—

कृष्णः पीताम्बरो राधा[१९५]धरो धाराधरोपमः।

व्यतिरेकोपमायां न दूषणम्। यथा—

सर्वथा नोपकुर्वन्ति दुर्जनाः सुजना इव।

अलङ्कारमात्रराहित्यं निरलङ्कारम्। अलङ्कारोऽर्थालङ्कारः। मात्रपदं खिन्नेऽतिव्याप्तिवारणाय यथा—

माधवो वीक्षितो युधि।

रसपुष्टावदोषः। यथा—

मदग्रे कः पुरन्दरः।

अत्र रौद्ररसः पुष्टः।

अश्लीलं यथा—

अनङ्गायतनं पश्य [१९६]यदि स्वर्गसुखस्पृहा।

अस्य पूर्ववत् सर्वा व्यवस्था।

विरुद्धं यथा—

प्रकाशितलोकसमयदेशप्रसिद्धिसम्प्रदाययुक्त्यौचित्यप्रतिज्ञाधर्मार्थकामसङ्गीतशास्त्राणां विरोधादस्य त्रयोदश भेदाः। [१९७]प्रकाशितविरुद्धं यथा—

गुणैर्बध्नासि कोदण्डं दूरं ते न शरो गतः।

[१९८]धनुर्बद्धमिति प्रकाशितं शरः पलायित इति विरुद्धम्। विरोधालङ्कारे न दूषणम्। यथा—

बद्धः कामिनि कुन्तलस्तव पुनर्मध्यः परिक्षीयते।

लोकविरुद्धं[199] यथा—

वाजी वहति बृंहितम् ।

बालप्रबोधोक्तौ न दोषः । समयविरुद्धं यथा—

[200]केलिकोकिलनिक्वाणकोमलाः सकला दिशः ।

अनयोरेकत्र समयो विरुद्धः । चित्रोक्तावुत्पाते च न दोषः । यथा—

अहो विकसति व्यक्तं नक्तं सुदति सारसम् ।

देशविरुद्धं यथा—

कालिन्द्याः पुलिनं तुङ्गैर्दिङ्मातङ्गैर्निषेव्यते ।

पौरुषवर्णने न दोषः । यथा—

सोऽयं लङ्केश्वरो यस्य चन्द्रार्कौ पार्श्वचारिणौ ।

चन्द्रार्कयोर्नभो देशः । प्रसिद्धिविरुद्धं यथा—

चक्रे चक्रायुधं स्मरः ।

उत्प्रेक्षायाम[201]दूषणम् । यथा—

कामः कलावतीक्रोधादिन्दुचक्रं[202] करे दधौ ।

सम्प्रदायविरुद्धं यथा—

पतिः कपीनामयमम्बुराशिमिन्दुच्छविं विन्दुमिवाललङ्घे ।

अब्धिः श्याम इति कवीनां सम्प्रदायः । विस्मये न दोषः ।

[203]शुभ्रीकृतो भवत्कीर्त्या करी क्वाणेन लक्ष्यते ।

युक्तिविरुद्धं यथा—

गेहे गेहे विधूदयः ।

असम्भावितोपमायामदूषणम् ।

मुधा सर्पे नृपे दया[204] ।

प्रतीतिविरुद्धं यथा—

धन्या पुरी यतिर्यत्र क्रोडे कान्तां न मुञ्चति ।

हास्यरसे न दोषः । औचितीविरुद्धं यथा—

भिल्लस्य सुखयत्यङ्गं चारुचामरमारुतः ।

देवताप्रसादादौ न दोषः । यथा—

तरङ्गतरलीभवत्कुवलयत्विषा चक्षुषा
तुषारगिरिकन्यके यमधमं जनं पश्यसि ।
पयोधरमहीधरे नटति तस्य वामभ्रुवां
रणत्कनकिङ्किणीकलरवेण देवः स्मरः ॥

एवमन्यान्यपि विरुद्धानि ज्ञातव्यानि ।

अपुष्टं यथा—

विद्युर्गगनसङ्गतः ।

इतिहासे जात्यादौ न दोषः ।

व्याहतं यथा—

किमनया कलया रजनी[205]पतेर्नयनयोर्मम सैव विधोः कला ।

किमनयेति व्याहृत्य पुनः कलाया [206]एव स्तुतिः कृता[206] । समानजातीययोरेकत्र प्रकर्षे क्वचिददूषणम् । यथा--

संनिधिस्तव वक्त्रेन्दोरिन्दोः किं मे प्रयोजनम् ।

अनवीकृतो[207] यथा—

अलं चित्रैरलं वित्तैः श्रीरामो यदि न स्तुतः ।

पुनर्व्यर्थमिति [208]युज्यते । अत्रेदं चिन्त्यम् । अलं कृत्वा पुनरलं चेदन[209]वीकृतो दोषः । [210]पदान्तरकरणे च पर्यायभङ्गः । तेन कवीनामुभयतःपाशः । किञ्चेदमपि शब्दपुनरुक्तम् ।

नियम[211]परिवृत्तं यथा—

सूर्यवंशो गृहं तत्र दीप एव रघूद्वहः ।

एवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदो लभ्यते । तदनुद्देश्यम् । [211]उद्देश्यतायामदोषः । इदमपि व्यर्थमेव दूषणम् । शब्द [213]दूषणत्वात् ।

अविशेषपरिवृत्तं यथा—

गौरीकुरु कुरङ्गाक्षि हारं हसितरोचिषा ।

श्वेतस्य श्वेतकरणं न विशेषाय । अतिशयविशेषे वाच्ये न दोषः । यथा—

रदस्तव स्मित[214]स्निग्धः क्षीरक्षालितमौक्तिकम् ।

साकाङ्क्षं यथा— येन विना यस्य न स्वार्थानुभावकत्वं तस्य [215]साकाङ्क्षा ।

प्रहरत्येष राघवः ।

विपक्षमित्याकाङ्क्षति । विरहोन्मादे नवोढाभिलापे च न दोषः । इदमपि शब्ददूषणम् । आकाङ्क्षायोग्यतासत्तीनां शब्द[216]निष्ठत्वात् ।

अनादेयपदयुक्तमपदयुक्तम् ।

भवने धरणी मुक्ता विमुक्ता तरुणी वने ।
रामोऽहमिति जीवामि सर्वं दुष्कर्मणां फलम् ॥

तृतीयपद एव पर्यवसन्नम् । चतुर्थपदमनादेयम् । हेतू[217]पन्यासे न दोषः ।

हेतुहीनं निर्हेतु यथा—

तीरे नीरनिधेरिन्दुः प्रायश्चित्तमिवाचरत् ।

प्रायश्चित्ते [218]हेतुर्नोक्तः । प्रसिद्धौ न दोषः ।

त्यक्ता रामेण मैथिली ।

जनापवादः प्रसिद्धो हेतुः[219] ।

सहचरभिन्नं[२२०] यथा—

अग्रतो ब्राह्मणः काको दक्षिणे शकुनः स्मृतः ।

अनयोः साहचर्यं विरुद्धम्[२२१] । अप्रधानीभूते सहार्थे न दोषः । यथा—

रामो जगाम सङ्ग्रामप्राङ्गणं कपिभिः सह ।

अप्रधानीभूते सहार्थे[२२२]त्यनुशासनम् ।

पर्याप्तस्य वाक्यस्य पुनरुपादानं त्यक्तपुनःस्वीकृतम् । यथा—

अस्ति स्वस्तिकरः कृष्णः सोऽपि शीतांशुशेखरः ।

[२२३]सोऽपीत्यनेन पर्याप्तस्य पुनरुपादानम् । साकाङ्क्षे न दोषः । [२२४]तस्य दोषत्वे दीपकस्य गुणत्वमावृत्तेरलङ्कारत्वं न स्यात् । अपि तु चतुर्भिः स्वीकृता[२२५]व्यतिरिक्तस्यैव स्वीकारादिति चिन्त्यम् ।

विध्यर्थायुक्तं विध्ययुक्तम् । यथा—

तवाद्य शरवारितः समिति रावणो धावति ।

शरेण[२२६] वार्यता[२२६]मिति विध्यर्थो युज्यते । निष्ठान्त उक्तः ।

अनुवादायुक्तो यथा—

उग्र पालय मेदिनीम् ।

उग्र इत्यनुवादो रक्षणेऽयुक्तः । नामाभिधाने न दोषः । यथा—

भीम संरक्ष मामितः ।

अयुक्तं विरुद्धाभ्यन्तर एव भवतीति विचार्यम् ।

अयोगसापेक्षासत्संसर्गासमर्थरूपकापुष्टविशेषणासङ्गतयश्च परे दोषाः ।

योगरूढौ योगानन्वयोऽयोगः । यथा—

मनो विनोदयन्त्येते स्वर्णदीपङ्कजानिलाः ।

स्वर्णद्यां पङ्का[२२७]भावात्पङ्कजस्य योगोऽनुपपन्नः ।

सापेक्षं यथा—

ह्रस्वं मध्यस्थलं तव ।

मृणालादेरवधेरपेक्षा[२२८] ह्रस्वस्येति ।

असमीचीनस्यार्थस्य संसर्गोऽसत्संसर्गः । यथा—

युद्धे भङ्गो भवति भवतो वैरिभूमीपतीनाम् ।

भवत इति पदस्य भङ्गसांनिध्यम् । न च विरुद्धमतिकृदेवायम् । तस्य समासा[२२९]समासविषयकत्वादिति ।

असमर्थरूपकं यथा—

मुखपद्मं तमो हन्ति ।

तमोहनना[२३०]ननुकूलं पद्मरूपकम् ।

वाच्या[231]ननुकूलमपुष्टविशेषणम्। यथा—

यशस्तमीपतिद्युति।

सुधा[232]पतिद्युति इति पुष्टो[233]ऽर्थः। तत्करणे श्यामत्वप्रवेशः।

असङ्गतिः सङ्गत्यभावः। स च ग्रन्थादौ।

इति श्री[234]भानुदत्तविरचितेऽलङ्कारतिलके दोषतद[235]भावनिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः॥

तृतीयः परिच्छेदः

अथ गुणाः। तत्र कण्ठाभरणकारः—

[1]'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिस्तथा कान्तिरुदारत्वमुदात्तता॥
ओजस्तथान्यदौर्जित्यं प्रेयानथ सुशब्दता।
तद्वत् समाधिः सौक्ष्म्यं च[1] गाम्भीर्यमथ विस्तरः॥
संक्षेपः संमितत्वं च भाविकत्वं गतिस्तथा।
[2]रीतिरुक्तिस्तथा प्रौढिरथैषां लक्ष्यलक्षणे॥'

गुणास्त्रिविधा बाह्या आन्तरा वैशेषिकाश्च। बाह्याः शा[3]ब्दा आन्तरा आ[4]र्था वैशेषिका दोषगुणाः। न चोत्कर्षहेतुर्गुणः। अलङ्कारेऽति[5]व्याप्तेः। न चोत्कर्षहेतुत्वे सति समवायवृत्त्या वर्तमानो गुणः। श्लेषसमाधिप्रभृतिष्वव्याप्तेः। तथा च [6]'सहजोत्कर्षहेतुर्गुणः। अलङ्कारस्यौपाधिको[7]त्कर्षहेतुत्वादिति। प्रेयःसुकुमारकान्तयो माधुर्यमेव। समता[8] वैषम्याभावः। अर्थव्यक्तिः प्रसादः। उदात्ततानुप्रासा[9]लङ्कारः। सुशब्दतासभ्यार्थताया अभावः। अन्यत्रान्यगुणारोपः समाधिः। सौक्ष्म्यं संक्षेपो विस्तर[10]स्तूपाधिरेव। तेनैषा[11]मलङ्कारत्वम्। अत एव समाधिसौक्ष्म्यप्रेयउदात्तप्रभृतीनामलङ्कारगणनायामेव दण्डीकारलिखनम्। संमितमतिरिक्तन्यूनयोरभावः। श्लेषो विसन्ध्य[12]भावः। तेन प्रौढिमाधुर्यप्रसादौजोगाम्भीर्यपाका एव गुणाः। पाकस्तु रसविशेषोत्पत्तिजनको गुणसमुदायः। [13]न चौजो गौडी रीतिः तच्चेद्गुणः स्यात्तर्हि वैदर्भ्यामीषत्समासोऽपि गुणः स्यादिति वाच्यम्। तस्यापि माधुर्यगुणत्वात्। ननु[14] माधुर्यं काटवाभावः। प्रसादो[15] व्याकीर्णाभावः। एवमेते[16]ऽपि दोषाभाव इति चेत्। सत्यम्। तारत्वमन्दत्वयोर्यथा तारतराद्यनुभावादितरेतर[17]मभावात्मता नास्ति तथा मधुरतरप्रसन्नतरगम्भीरतरपक्वतराद्यनुभवादत्राप्यवान्तरजातिकल्पना। अभावजात्यनभ्युपगमात्। तथापि सम्प्रदायानुरोधेन ते पृथगुच्यन्ते।

पदयोः सम्यक्सन्धिः शब्दश्लेषः। सम्यगर्थनिर्देशोऽर्थश्लेषः। उभय[18]मपि यथा—

धावद्भ्यां भूतभृङ्गाभ्यामन्योन्यमुपलालि[19]तम्।
गतयोरीशयोः कुञ्जमेकमास्यमुपास्महे॥

कर्मकर्तृक्रियाणां प्रसिद्धानां समावेशः शब्दप्रसादः। सकलप्रसिद्धभङ्गिभिरर्थविन्यासोऽर्थप्रसादः। उभयमपि यथा—

युवतिविरहभाजा यन्मया भर्त्सितोऽसि
क्षणमपि न सुधांशो भक्तिभिर्भावितोऽसि।
तदखिलमपहर्तुं मूर्ध्नि कर्तुं भवन्तं
स्फटिकरुचिरजालं ज्योतिराद्यं स्मरामि॥

उपक्रान्तस्य बन्धस्य समता शब्दसमता। बन्धस्त्रिविधो मृदुः स्फुटो मिश्रश्च। मृदुर्वैदर्भी प्रस्फुटो गौडी मिश्रो लाटी। प्रारब्धस्यार्थस्य निर्वाहोऽर्थसमता। उभयमपि यथा—

किमुरसि गरिमा किमालि मध्ये तव तनिमा किमु वक्रिमा दृशोर्वा।
वचसि मधुरिमा किमद्य देहे नवपटिमा समुदेति मे वितर्कः॥

वैदर्भी रीतिरर्थो मृदुः।

सन्धिरीषत्समासः शब्दमाधुर्यम्। क्षमार्थमाधुर्यम्। [20]उभयमपि यथा तातचरणानाम्—

तारुण्यं मुखमण्डले न च वैदग्ध्यमन्यादृशं
न भ्रूभङ्गपरिग्रहो न च रहःप्रश्नेऽपि मौनस्थितिः।
एतत्संप्रति संतनोति मनसः कोपं च [21]मद्वस्तुनि
स्वाधीने पुनरेव पङ्कजदृशो यन्न प्रभुत्वग्रहः॥

अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारम्। अस[22]म्भववारणाय प्रायपदं दत्तम्। अक्षरं द्विविधं निष्ठुरमनिष्ठुरं च। अल्पप्रमाणमनिष्ठुरम्। अर्थस्याकाठिन्यमर्थसुकुमारता। उभय[23]मपि यथा—

पुष्पमाला[24]ममूं वाला कथमेषा सहिष्यते।
इति चिन्तां वहन्मध्यः कृशो [25]वामदृशोऽभवत्॥

अर्थप्रतिपादकः शब्दः प्रतिपन्नश्चार्थोऽर्थव्यक्तिः। उभय[26]मपि यथा तातचरणानाम्—

कमलाकुचकनकाचल[26]शशधरमाभीरसुन्दरीवदनम्।
सुविततशेषफणावलिकमलवनीभृङ्गमच्युतं वन्दे॥

दीप्ततमा वर्णघटना शब्दकान्तिः। दीप्ततमोऽर्थोऽर्थकान्तिः। उभयमपि यथा तातचरणानाम्—

[27]एत्य पश्यत मृगीदृशो यशोवल्लिरुल्लसति पुष्पधन्वनः।
भूतभर्तरि दिगम्बरे वरे भू[28]धरेन्द्रतनयानुरज्यति॥

अनुप्रासः प्रेमरसश्चोक्तः। श्लाघ्यविशेषणयोगः शब्दोदारता। श्लाघ्यमनारोपितो गुणः। चाटूक्तौ च लोभ[29]पूर्वकत्वेनारोपितो गुणः। आशयप्रकाशोऽर्थोदारता। यथा—

महीं महीयसीं मुञ्चन्मुञ्चन्प्रीति[30]करीं पुनः।
रामः कौशल्यया मुक्तो मुक्तो नैव स्मितत्विषा॥

समानजातीयदीर्घस्वरवहुलाक्षरं शब्दोदात्तम्। ऐ[31]श्वर्यद्योतकोऽर्थोऽर्थोदात्तम्। यथा—

प्रदीपीभव तिग्मांशो शीतांशो यामिकीभव।
द्वारीभव शचीनाथ श्रीनाथः स्वापमीहते॥

ईकारवाहुल्यमैश्वर्यं च।

ओजः समासबाहुल्यं शब्दगुणः। ननु—

'एते वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः।'

इति दण्डीकारवचनविरोध इति चेत्। विदर्भः [12]सुन्दरः सन्दर्भः तत्सम्बन्धि वैदर्भमिति व्युत्पत्त्या वैदर्भं काव्यम्। तथा च वैदर्भ[13]मार्गस्य काव्यमार्गस्येत्यवगन्तव्यम्। अत एव कण्ठाभरणकारेण गुणगणनायां विशेषो न कृत इति। ओजः प्रौढं तेजः शब्दगुणः। क्रमेणोदाहरणे—

युष्मत्तुङ्गतरङ्गटापपटलव्याभुग्नभूमीभर-
भ्रश्यन्मौलिकिरीटरत्नमुरगाधीशो मुहुर्मूर्च्छति।
स्वं स्वं त्रातुमितस्ततः प्रचलिताः प्रायः पताकाच्छला-
दुद्भ्राम्यन्ति भुजङ्गराजनगरीदर्वीकरश्रेणयः॥
यदि दिशसि महीं लतामिवाम्भोनिधिषु निधाय चिराय लोलयामि।
परिणतफलवत्पतन्तु शैलास्त्यजतु तदुद्वहनश्रमो भटानाम्॥

हनुमतोऽध्यवसायः।

गाढाक्षरबन्धमौर्जित्यं शब्द[14]गुणः। ओजसि[15] समासप्राधान्यमत्र गाढाक्षरता तेन ततो भेदः। व्यङ्ग्या[16]लङ्कार औजित्यमर्थगुणः। उभय[17]मपि यथा—

वामे भीमः प्रवि[18]ततभुजादण्डचण्डप्रतापः
स्फूर्जच्चक्रक्षुभितदिनकृद्दक्षिणे चक्रपाणिः।
अग्रे व्यग्रीकृतरिपुकुलो वर्तते धर्मपुत्रः
पैत्र्यः पन्थाः समर[19]विजयो नः करे चापवल्लिः॥

अस्य वहुवचनाद्गर्वो व्यङ्ग्यः।

[20]चाटूक्तिः प्रेयः। लोभपूर्विका स्तुतिश्चाटूक्तिः। ईप्सितार्थः प्रेयोऽर्थगुणः। उभय[21]मपि यथा—

वाणी नीरजिनी दिवाकरकृपाकल्लोलिनी वारिधेर्-
दृष्टिं स्नेहनिधे निधेहि ममतां दीने दयार्द्रं मनः।
अस्मद्वारिनिबद्धसिन्धुरघटाव्यालोलकर्णानिलैः
पीयन्तामरविन्दसुन्दरदृशां स्वेदा[22]म्भसां बिन्दवः॥

सम्बोधनं चाटूक्तिः। सम्पदीप्सितम्।

सुप्तिङश्च निर्वाहः सुशब्दता शब्द[23]गुणः। असतः समीचीनतयोपन्यासोऽर्थसुशब्दता। क्रमेणोदाहरणे—

संग्रामाङ्गणमेष्यतो रघुपतेः प्रौढैः प्रतापा[24]नलैर्-
द्रागेव द्रवरूपतामुपगते चामीकराणां चये।
भ्रश्यद्वासवधामघोरणि मुहुर्मूर्च्छ[25]द्गजग्रामणि
[26]क्लिश्यत्स्वस्तरुणि त्रसत्फणि तलं मेरोः समुन्मीलति॥

कान्तारेषु स्खलति भजते भूभृतः कुञ्जधारां
मध्ये वारां वि.....गाहते निम्नगायाः।
रोहत्युर्वीरुह[४७]मनुसरत्यब्धिवर्गस्य वेलां
श्लिष्यत्येवं[४८] त्वदसिमुरगं शङ्कमानः समीरः॥

अर्थसुशब्दता यथा—

कविर्गणेशो वसुधां विहाय स्वर्लोकमालोकितुमाजगाम।
देवी गिरां दीर्घतरं श्वसन्ती शैवालशय्यासु वपुर्बभार॥

स्वर्लोकमालोकितुमिति पदेन[४९] निधनमर्थ उक्तः।

अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपः शब्दसमाधिः। व्याजावलम्बनमर्थसमाधिः। क्रमेणोदाहरणे—

राधां निरीक्ष्य पथि केलिवने विकीर्णं
कस्या इदं श्रवणभूषणमित्युदीर्य।
गृह्णन्करेण पुलका[५०]ङ्कुरदन्तुरेण
देवो दधौ विकसितस्मितरोचिरास्यम्॥

दन्तुरो दन्तस्य विकासः पुष्पधर्मः।

वनिताकृतिं समुपकल्पयता भ्रमता लतापरिसरे मिलिता[५१]।
कपटेन कैटभजिता हसता वनिता धृता करसरोरुहयोः॥

शब्दस्य परिशेषः शब्दसौक्ष्म्यम्। अर्थस्य परिशेषोऽर्थसौक्ष्म्यम्। क्रमेणोदाहरणे—

भृङ्गध्वनिः कोकिलकण्ठनादः सायं तथा हंसरुतं शशाम[५२]।
मञ्जीरमञ्जुध्वनिरङ्गनानां मनोभवं जागरयाञ्चकार॥

हरिश्चन्द्रे नले कर्णे बलौ मुञ्चति मेदिनीम्।
अर्थः पार्थिव दाधातोस्त्वयि तिष्ठति तिष्ठति॥

त्वं केवलमित्यर्थोऽवशिष्टः।

ध्वनिमत्ता शब्दगाम्भीर्यम्। नारिकेलिपाकप्रयोजकोऽर्थचमत्कारोऽर्थगाम्भीर्यमिति केचित्। तन्न[५३] शास्त्रसापेक्षस्य दोषगणनात्। शास्त्रानभिज्ञसदसि गुणभङ्गप्रसङ्गाच्च। [५४]उत्थापितस्यार्थस्य निर्वाहोऽर्थगाम्भीर्यम्। यथा—

[५५]अये हरजटाजूटसङ्गिनी[५६] स्वस्तरङ्गिणी[५७]।
स्मरतः श्यामलं धाम पदङ्घ्रौ मे लुठिष्यति॥

विष्णुशरीरावाप्तिर्व्यङ्ग्या। द्वितीयं यथा—

यूनां धैर्यतृणाङ्कुरं कवलयन् व्रीडाम्बुपूरं पिबन्
शृङ्गारो हरिणस्तव स्तनगिरेः सीमानमारोहति।
नाभेः काचन तस्य निःसृतवती कस्तूरिका[५८]वल्लिका
रोमश्रेणि[५९]महार्घतां वितनुते कल्याणि जानीमहे॥

शब्दनिष्ठो विकासः शब्दविस्तरः। अर्थनिष्ठो विकासोऽर्थविस्तरः। क्रमेणोदाहरणे—

आकाशे वसतिं चिराय कृतवान् भूतिद्युतिं न्यस्तवान्
देहे लाञ्छनरङ्कुचर्म धृतवान् पाथोनिधौ स्नातवान्।
देवेभ्यस्तनुदक्षिणां निहितवान् सर्वं सुधादीधितिः
तेषामेव फलं यदम्बुजदृशो वक्त्रोपमां लब्धवान्॥

[10]द्वितीयं यथा—

ब्रह्माण्डे कथमत्र मास्यति यशः श्रीरामभूमीपते
निर्मातुं किमु[11] तेन वाञ्छति विधिर्ब्रह्माण्डभाण्डान्तरम्।
मृत्कैलासमहीधरः शशधरश्चक्रं पयोधिः पयो
दण्डः कुण्डलिनायकः सुरसरित्सूत्रं समुन्मीलति॥

ब्रह्माण्डाधिकपरिमाणा तव कीर्तिरित्यर्थविस्तरः।

शब्दसङ्कुलनं शब्दसंक्षेपः। अर्थसङ्कुलनमर्थसंक्षेपः। [12]उभयमपि यथा—

गीतायाः प्रथमो वर्णः पुरुषार्थचतुष्टयम्।
ऋते तस्मात्परे वर्णाः पठ्यन्ते लोकलज्जया॥

सकलं प्रथमवर्णेन वृत्तमिति [13]शब्दार्थयोः संक्षेपः।

शब्दार्थयोरन्यूनातिरिक्तं शब्दार्थयोः संमितम्। उभयमपि यथा—

देवः पञ्चशरो वणिक् सुरपुरीशातोदरीणां पुनर्
दण्डी भ्रूलतिका दृशौ किमु तुलापात्रद्वयं दीप्यति।
गन्धर्वस्य निजाम[14]कस्य च वपुःसौन्दर्ययोर्न्यस्तयोः
साम्यान्निश्चलतारयोर्न [15]हि तयोरास्ते[16] निमेषोदयः॥

भाव[17]-पूर्विका शब्दवृत्तिः शब्दभाविकम्। [18]अर्थवृत्तिरर्थभाविकम्। प्रत्येकं[19] यथा—

त्वं मे वाडवतप्तस्य चन्दनं चन्द्र वक्षसः।
इति व्यालोलकल्लोलनादैर्वदति वारिधिः॥

सुतवात्सल्यभावः।

अद्य सखि निर्गतास्मि[20] श्वश्रूवचसा रसालकुसुमायाम्।
भुवि दर्भदूषितायां स्खलिता कह्लारकोमलैरङ्गैः॥

नखक्षतादिगोपने तात्पर्यम्।

आरोहावरोहौ शब्दगतिः। आरोहः पाठे दीर्घस्वरता। अवरोहः पाठे नीचस्वरता। [21]श्लिष्टशब्देनार्थान्तरसूचनं शब्दगतिः। यथा—

पश्य पश्य मुरारातेर्घनश्यामलमम्बरम्।
अद्यापि न कुतो हेतोः साधुवृन्दावने मनः॥

उक्तेनार्थेनार्थान्तरसूचनमर्थगतिः। यथा—

पथिक भवति दृष्टे कामदेवाभिरामे
प्रियतममुखशोभासम्पदं संस्मरन्त्याः।
शिशिरयति शरीरं[72] पद्मजन्मा समीरः
सुखयति च मनो मे शारदः शीतभानुः॥

स्वयंदूत्यमत्र प्रकटितम्।

शब्दस्योपक्रमनिर्वाहः शब्दरीतिः। अर्थस्योपक्रमनिर्वाहोऽर्थरीतिः। उभयमपि यथा—

मौलौ माल्यति कज्जलत्यथ दृशोर्वक्त्राम्बुजे पत्रति[73]
श्रोत्रे [74]पद्मति हस्तयोर्वलयति ग्रीवातटे हारति।
मध्ये मेखलति प्रसह्य पुरतः[75] पादाम्बुजे हंसति
श्रीकृष्णस्य दृग[76]म्बुजं कथमहो राधे तवाग्रचं[77] तपः॥

शब्दभङ्गिः शब्दोक्तिः। अर्थभङ्गिरर्थोक्तिः। यथा—

भोक्तुं गर्भवती किमिच्छसि मृदं शम्भो शिवं[78] धत्तुरात्
शुभ्रं ते वसनं पिता प्रहितवान् भद्रं गजेन्द्राजिनात्।
पद्भ्यामेव कुतः प्रयासि गिरिजे सम्यग्वृषारोहणाद्
इत्थं शैलभुवो[79] निशम्य वचनं स्मेरो हरः पातु वः[80]॥

द्वितीयं यथा[81]—

वाणी कार्तिकरोहिणीपति[82]गलत्पीयूषकल्लोलिनी
धत्ते दृष्टिरकालकुन्दकलिका[83]लावण्यलीलायितम्।
नो जाने गमयिष्यतस्तव चिरादङ्के दिनं केलिभिः
कस्य श्रीफलसुन्दरस्तनि भवेदेकादशस्थो गुरुः॥

कंचिदभिप्रेत्य कस्याश्चिदर्थभङ्गिः।

प्रौढिः शब्दपरिपाकोऽर्थपरिपाकश्च। पाकस्त्रिविधो नारिकेलिपाकः सहकारपाको द्राक्षापाकश्चेति। ग्राम्योपनागरनागरेण पदेन[84] घटितोऽतिविचारार्थो नारीकेलिपाकः। प्रचुररसप्रसरगुणगरिष्ठवर्णकलापकमनीयः[85] सहकारपाकः। नागरोपनागरमृदुपदसुन्दरः परम[86]गभीरहृद्यनिरवद्यरसो द्राक्षापाकः। मृदुर्वैदर्भी। हृद्यः शृङ्गारः।

नारीकेलिपाको यथा तातचरणानाम्—

अर्धं चन्द्रमसो विभिद्य विधिना [87]भालः कृतो भ्रूमिषात्
बन्धस्तत्र सुधाविनिर्गमभिया दत्तोऽञ्जनैः[88] सीमनि।
भित्त्वा मध्यमुष्य नेत्रसरितोः[89] साभूद् द्विधा निर्गता
तत्रस्थोऽञ्जनबिन्दुरेव भजते तत्कृष्ण[90]तारश्रियम्॥

एवमन्यावुदाहरणीयौ।

अभिप्रेतार्थनिर्वाहोऽर्थप्रौढिः । यथा—

आक्रान्ते सहसा तुरङ्गरजसा वारांनिधौ वाडवो
देव त्वत्प्रतिपक्षपक्ष्मलदृशां वक्षःस्थलं निर्ययौ ।
लक्ष्मीः पीनपयोधराचलचलत्कह्लारमालारजः-
पुञ्जैः पिञ्जरमम्बरं विदधती त्वत्सौधमारोहति ॥

विपक्षनारीणामन्तस्तापस्तव लक्ष्मीप्राप्तिरित्य[५१]र्थः ।

इति श्रीभानु[५२]दत्तविरचितेऽलङ्कारतिलके गुणनिरूपणं[५३] नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

VARIANT READINGS

I

[१] वो B. [२] रहर्वेदश्च C. [३] °गुणागुणाः अलङ्काराः भूषणानि A. [४] Omitted. AC. [५] दोषानुदयात् AC. [६] लोकाय यशसे च BC. [७] °द्रुतं AC. [८] कौशिकी C. [९] °संवलद° B. [१०] °सकलदिङ्मण्डलम् B. [११] °शम्भुममृतकरकला° B. [१२] °वाहधोरनिर्घोषविभ्रमम् B. [१३] 'द्रुतविलम्बिता' इत्यादिः 'त्रिमिश्रिता अपि षट्' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति । C. [१४] °विगलितशङ्खपटल° B. [१५] हलधर omitted. AC. [१६] द्विमिश्रादय A. [१७] जय नयनानन्द A. [१८] Omitted. AC. [१९] 'या प्रवर्तते' इत्यादिः 'रीतयश्च षट्' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति । C. [२०] °षु B. [२१] पञ्चपदसमासा C; पञ्चपदसमासाधिका A; पञ्चाधिकसमासा B. [२२] °कुण्डल C. [२३] स्फूर्जध्वान C; स्फूर्जत् वात B; स्फूर्जद्दान A. [२४] °हो B. [२५] सन्ध्या नो AC. [२६] दृक्पात° B. [२७] 'सा च' इत्यादिः 'तासामुदाहरणम्' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति । B. [२८] °क्रियाणां AC. [२९] पृथक् दर्श° B. [३०] This sentence is omitted. C. [३१] °नवराग° A. [३२] °न्ति वि° AC. [३३] उन्निद्र° B. [३४] विश्व° AC. [३५] °शः प्रकल्प्य B. [३६] चहूत्कृति A; चहूकक्रृति C. [३७] °र्वितरतु B. [३८] Omitted. B. [३९] °निष्क्रम° B. [४०] °स्यादावेव योनिदानं A. [४१] युध्यत्° B. [४२] दहनित्याकायति A; दहनत्यायाकति B; not clear. C. [४३] स्रवति A. [४४] 'ति केचित्' इत्यादिः 'भवति सात्वती' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति । A. [४५] °लिखनात् B. [४६] शान्तावति° B. [४७] °कादीनीति A. [४८] °रं गभीरोक्तिः B. [४९] प्रसक्तमपहाय A. [५०] °येव A. [५१] हि सा C. [५२] मोहिनी B. [५३] °च्छ° B. [५४] °रसः B. [५५] कान्ति° C. [५६] °हे° B. [५७] हरियुक्तविप्र° A. [५८] °विंमिश्रणा लाटी A; °विदर्भयोर्विमि° C. [५९] स्वनेन B. [६०] Omitted. A. [६१] हास्या° B. [६२] यत्रागत्या A. [६३] °मे A. [६४] चोपरागः A. [६५] हास्यमुखं B. [६६] सार्थ B. [६७] स्वान्तं A. [६८] वासं B; omitted. C. [६९] °दृभृङ्गी AC. [७०] °रुचितस्मयिता° A. [७१] °पातः B. [७२] °तकवि° C; °कर° B.

II

[१] स्वरूपसत° AB. [२] °षेऽतिव्याप्तिः BC. [३] शब्द B. [४] °शमते C. [५] अरीत्यवाच° B. [६] °का B. [७] °दर्यादौ AC. [८] विशेषः AB. [९] Omitted. AC. [१०] Omitted. AC. [११] एतदनुकरणे न दोषाः B. [१२] त्र A. [१३] द्वः A. [१४] °भिरुक्तत्वात् AB. [१५] तदेव चिन्तयेत् AC. [१६] Omitted. B. [१७] एकजाती° B. [१८] °ति B. [१९] क्षणक्षणम् B. [२०] रौद्रस्य AC. [२१] चरण° B. [२२] महिमेश्वरः B. [२३] °ढ° C. [२४] °च्युतक° A. [२५] °त्व° B. [२६] सिंहरूढः BC. [२७] समर्ये° A. [२८] 'प्रहेलिकायां' इत्यादिः 'चिन्त्या' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति C. [२९] परिश्रमः A. [३०] Omitted. A. [३१] सम्यगर्थः B. [३२] °यार्थो AC. [३३] °द्ध° A. [३४] Omitted. B. [३५] °तरम° AC. [३६] Omitted. B. [३७] Omitted. AC. [३८] This whole sentence omitted. AC. [३९] प्रसिद्धप्रसिद्धे B. [४०] This line omitted. B. [४१] पि omitted. AC. [४२] प्रकरप्राप्तो B. [४३] °न्घ° B. [४४] Omitted. B. [४५] °त्वे लक्षणा B. [४६] कष्टम् C. [४७] माशब्दप्रयोगसन्देहः B; माशब्दोऽस्मच्छब्दप्रयोगे° A; °गे सन्देहः C. [४८] °द्वार्थकम् B. [४९] सन्देहे° AC. [५०] Omitted. B. [५१] अत्र Omitted. A. [५२] पूर्वमस्यास्मरणम् B. [५३] Omitted. AC. [५४] जगत्यभि° B; जात्याभि° C. [५५] देवं AC. [५६] मि A. [५७] °ङ्केतः AC. [५८] °हेतु B. [५९] एवममङ्गलत्रितयमपि यथा B. [६०] °याचना B. [६१] °दूहनीयम् B. [६२] कविसंगृहीतेषु omitted. AC. [६३] न दोषः B. [६४] 'रसविपरीता' इत्यादिः 'दोषाभावः' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति B. [६५] Omitted. BC. [६६] Omitted. AC. [६७] °षणमिति AC. [६८] स कोऽपि omitted. AC. [६९] °द्धार्थम् A. [७०] °रिति B. [७१] न दोषः B. [७२] Omitted. A. [७३] विधेयस्य AC. [७४] °स्या° B. [७५] बोध omitted. B. [७६] °अन्वयदोष° AC. [७७] पूर्णच° A; पूर्णश्च° C. [७८] वाक्ये A; वाक्य omitted. C. [७९] न चात्र समास्तत्रासमासासमास इति नियमः। B. [८०] त्रुटितम् B. [८१] °स्य° C. [८२] वाक्यस्यैते B. [८३] 'दुष्टविसर्ग' इत्यधिकम् B. [८४] °र्था° B; र्धान्तरैकवाचका omitted AC. [८५] °भिमत° A; °भित° C. [८६] °च्य° C. [८७] °नाधिकपदा° AC. [८८] °द° B. [८९] Omitted. A. [९०] Omitted. B. [९१] °पदादयप्र° B. [९२] चरस्य AC. [९३] Omitted. BC. [९४] Omitted. AC. [९५] Omitted. A. [९६] Omitted. AC. [९७] °वे B. [९८] गिर्यथावदयं हित्वा यथा एष्यति सो गृहम्। A; गिर्यथा पतनं हित्वा यथा एष्यति मे गृहम्। C. [९९] कङ्कणे AC. [१००] °द्रा° BC. [१०१] °क्ता° AC. [१०२] मया सुप्तो हरिगताम् B. [१०३] न दोषः B. [१०४] °क्यानुरु° B. [१०५] Omitted. AC. [१०६] °नं BC. [१०७] 'खद्योत' इत्यादिः 'विशेषणोपमाने यथा' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति। A. [१०८] °रश्मि° C. [१०९] अघम° C. [११०] दोषाय C. [१११] °कोपमानं C. [११२] °तला° AC. [११३] स्फुटौ B. [११४] एह्यग्रे C; प्रेह्येग्रे B. [११५] Omitted. A. [११६] 'लघो' इत्यादिः 'तरणेरस्य' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति। A. [११७] Omitted. AC. [११८] Omitted. AC. [११९] स्फुटतरा B. [१२०] Omitted. B. [१२१] 'उत चन्द्र उत पुरन्दर उत नल उत विक्रमादित्यः। उत गन्धर्व उत स्मर उत सुन्दरि मैथिलो नृपतिः।' इत्यधिकम् B. [१२२] स्मरः AC. [१२३] उत चन्द्र etc., as above. C; A reads पुरन्द्र, सुन्दर and नरपतिः for पुरन्दर, सुन्दरि and नृपतिः. [१२४] दल omitted. AC.

[१२५] °र्ष B; °र्षोऽपप्रकर्षोऽसौ शब्दगत: यथा A. [१२६] ईश omitted AC. [१२७] °शी BC. [१२८] °र्थं C; तादर्थ्ये B. [१२९] यथा तदर्थं A; यथा तदर्थे C; तादर्थ्यं यथा B. [१३०] °णे AC. [१३१] °चास-° मासमासगत: A. [१३२] °तो A. [१३३] °सा C. [१३४] अहो कालस्य माहात्म्यं etc. AC. [१३५] °स AC. [१३६] °नभि° AC. [१३७] 'व्यासस्य' इत्यादि: 'योगो भवति' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति। A. [१३८] Omitted. C. [१३९] 'हेत्वादे:' इत्यादि: 'वाक्यान्वयिनो' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति। A. [१४०] द्वितीयार्थे C. [१४१] त्रुटितम् C. [१४२] °धर्मान्तरै° B. [१४३] Omitted. AC. [१४४] सुखाय B. [१४५] तथा च A; तथा C. [१४६] वक्तुं B. [१४७] समुच्चयार्थश्चकार: श्रितं चेति कर्तुं युज्यते। AC. [१४८] °पदे AB. [१४९] हेत्वर्थे हिपदमभिधातुं युज्यते। AC. [१५०] 'असमाजे' इत्यादि: 'युज्यते' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति। C. [१५१] तु A; च C. [१५२] यद् omitted. AC. [१५३] °जे AC. [१५४] °वधो° AC. [१५५] Omitted. BC. [१५६] 'शोण' इत्यादि 'यथा' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति। C. [१५७] 'हरेरस्य' इत्यादि: 'यथा' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति। A. [१५८] तृतीय° AC. [१५९] Omitted. B. [१६०] Omitted. AC. [१६१] एव omitted AC. [१६२] °कान्ति° B. [१६३] विरुद्धयो: B. [१६४] वारिजं A. [१६५] विहगजीवितं A. [१६६] Omitted. BC. [१६७] श्च जातीय: B. [१६८] °रोधेना° B. [१६९] निरुच्यते B. [१७०] This and the following line are omitted. A. [१७१] असादृश्योपमं C. [१७२] °मपि AC. [१७३] Omitted. AC. [१७४] °विरुद्धं A; °भिन्नविरुद्धं BC. [१७५] Omitted. C. [१७६] °तामापन्नं A. °तामनापन्नं B. [१७७] Omitted. AC. [१७८] दीर्घसन्तापोक्तौ B. [१७९] प्रथमं यथा B. [१८०] मुक्तरत्न° B. [१८१] 'बुधो' इत्यारभ्य 'अपक्रमं यथा' इत्यन्तं नास्ति। C. [१८२] न omitted. BC. [१८३] भाग्यसम्पन्नमनीषिण: B. [१८४] °मनुद्वेगकरम् B. [१८५] सद्य: AC. [१८६] °च्चास्य A. [१८७] Omitted. AC. [१८८] 'विरद्ध' इत्यारभ्य 'चोक्तम्' इत्यन्तं नास्ति। B. [१८९] आलिङ्गयतां AC. [१९०] किमुत B. [१९१] °ज्ज्वल: B. [१९२] दशास्यमुखमादर्शयामास C. [१९३] °त्याङ्गम् AC. [१९४] एवासीत् AC. [१९५] राधाधारो° A; धाराधर° B; राधरधाराधोपम: C. [१९६] त्यज स्वर्गसुखस्पृहाम् B. [१९७] Omitted. B. [१९८] This and the following sentences omitted. C. [१९९] 'विरुद्धं यथा' इत्यारभ्य 'न दोष:' इत्यन्तं नास्ति। C. [२००] 'केलि°' इत्यारभ्य 'देशविरुद्धं यथा' इत्यन्तं नास्ति। C. [२०१] 'मद्दूषणम्' इत्यारभ्य 'सम्प्रदायविरुद्धं यथा' इत्यन्तं नास्ति। C. [२०२] °क्रमिवादद्दे A. [२०३] 'शुभ्रीकृतो' इत्यारभ्य 'हास्यरसे न दोष:' इत्यन्तं नास्ति। C. [२०४] कृपा B. [२०५] °पते नय° AB. [२०६] Omitted. AC. [२०७] अन्यविकृतो AC. [२०८] प्रयुज्यते B. [२०९] चेदयं दोष: A. [२१०] पादा° B. [२११] °पुनरुक्तं C. [२१२] Omitted. AC. [२१३] Omitted. BC. [२१४] सित° A. [२१५] 'साकाङ्क्षा' इत्यारभ्य 'शब्ददूषणम्' इत्यन्तं नास्ति। C. [२१६] °दूषणत्वात् AC. [२१७] Omitted. AC. [२१८] °त्ते कारणं नोक्तम् A; °त्तकारणं नोक्तम् C. [२१९] Omitted. AC. [२२०] °विरुद्धं A; °भिन्नविरुद्धम् C. [२२१] न युक्तम् B. [२२२] °तृतीयेत्य° B. [२२३] This sentence omitted. AC. [२२४] यद्यप्यस्याकाङ्क्षायां न दोषत्वं तथापि इत्यधिकम्। A. [२२५] परित्यक्तस्यैव B. [२२६] Omitted. B. [२२७] °ङ्कजाभावात् B. [२२८] Add तु C. [२२९] समासमात्र° B. [२३०] °हननानुकूलं AB. [२३१] वाक्या° AC. [२३२] सुधापतिकरणे पुष्टोऽर्थ: B. [२३३] स्फुटोऽर्थ: C. [२३४] श्रीमत् भानुकरमिश्रविर° B. [२३५] °तदुद्धार° B.

III

[1] तद् A. [2] Omitted. C. [3] शब्दा BC. [4] अर्था C. [5] रे व्याप्तिः C. [6] 'सहजोत्कर्षहेतु' इत्यारभ्य 'स्यौपाधिको' इत्यन्तं नास्ति । C. [7] °कगुणोत्कर्ष° A. [8] 'समता' इत्यारभ्य 'न च रहःप्रश्नेऽपि मौनस्थितिः' नास्ति । C. [9] °सादावलङ्कारः A. [10] °रश्चौपाधिक एव B. [11] इति तेषाम° B. [12] न्वि A. [13] न च गौडीरीतिं पञ्चपदसमासाधिकत्वम् । A. [14] न तु B. [15] This sentence omitted. B. [16] °तेष्वपि दोषाभाव° A. [17] °तरभावना A. [18] Omitted. A. [19] °लापितम् B. [20] Omitted. B. [21] यद्वस्तुनि B. [22] 'असम्भव' इत्यारभ्य 'मनिष्ठुरम्' इत्यन्तं नास्ति । B. [23] Omitted. B. [24] °श्रमं BC. [25] मृग° B. [26] °जलधर° B; Omitted. C. [27] यो न पश्यति A. [28] भूवरेद्भुतभयानुरज्यते । B. [29] भोग° AC. [30] प्रेमकरीं पुरीम् B. [31] This sentence omitted. C; अनुप्रासबलकान्तिरिति ततो भेदः । विभूत्युत्कर्षोदात्तम् । B. [32] Omitted. BC. [33] वैदर्भ्यं AC. [34] Omitted. BC. [35] ओजसि प्राधान्यमन्यत्र गुणम् A. [36] Omitted. A. [37] Omitted. AC. [38] प्रविशति A. [39] सहज° B. [40] चाटूक्तिः लोभपुर्वीका स्तुतिः प्रेयोशब्दगुणः चाटूक्तिः । A. [41] Omitted. AC. [42] Omitted. C; ते विन्दवः स्वेदजाः A. [43] Omitted. A. [44] °निलैः BC. [45] °मज्जद्गज° B. [46] त्रस्यत्कामिनि निःपतद्वनितलं AC. [47] °र्वीवर° AC. [48] °त्येलां C; त्येवां B. [49] Omitted. C. [50] °कान्तर° AC. [51] मिलता B. [52] शशाक B. [53] B adds शास्त्रसापेक्षमर्थगाम्भीर्यमिति केचित् । [54] This sentence omitted. BC. [55] द्वये B. [56] °नि ABC. [57] °णि ABC. [58] °मालिका A. [59] °श्रोणि° AC. [60] Omitted. AC. [61] विधिरेष वाञ्छति किमु B. [62] Omitted. B. [63] अर्थसंक्षेपः B. [64] निजामनस्य AC. [65] निहितयो° ABC. [66] °योस्तेते विशेषादयः B. [67] शब्द° B. [68] अर्थपूर्विका वाक्यप्रवृत्तिरर्थभाविकम् । B; C only add अर्थपूर्विका at the beginning. [69] Omitted. A. [70] सि B. [71] 'श्लिप्टशब्देन' इत्यारभ्य 'साधुवृन्दावने मनः' इत्यन्तं नास्ति । B. [72] सनीरं A; समीरं B. [73] वक्रति AC. [74] मन्थति A; मथति C. [75] परितः C; पुरितः A. [76] दृगञ्चलः B; दिग° C. [77] तवोग्रं B. [78] शुभं B. [79] शैलसमूहराजदुहितुः AC. [80] नः B. [81] Omitted. B. [82] °गण° BC. [83] °लतिका° B. [84] B adds कठोरनागराक्षरेण. [85] B adds सुकुमारः. [86] पदगम्भीर° AC. [87] भाले C; भालैः A. [88] °नः A; °ने C. [89] °तो C; °तौ B. [90] °सार° A; °सारा° C. [91] °रित्यभिप्रेतोऽर्थः B. [92] भानुकरमिश्र° B. [93] °पणस्तृतीयस्तरङ्गः ।

NOTE ON THE ARABIC WORD "WARASHĀN"

By MUḤAMMAD SHAFI'

The word '*warashān*' is a fairly common word in Arabic and even in Persian literature. I cannot say much about the Turkish literature of which I know so little. Almost all the important Arabic and Persian dictionaries notice the word (excluding the Jamhara of Ibn Duraid).

1. Lane notices the following forms:—

وَرَشَانٌ[1] (m.), وَرَشَانَةٌ (f.); pl. وَرَاشِينُ and وِرْشَانٌ Most lexicographers agree in these forms. Al-Damīrī (حياة الحيوان الكبرى; Cairo, 1330, II, 684) however gives a لُغْز (a riddle) where الوراشين (*sic leg.*) is used in the singular. This remark about الوراشين as a singular noun is repeated in the *Muntahā al-Arab* (Lahore, 1871) also. Ma'louf (*Mu'jam ul-Ḥayawān*, Cairo, 1932, p. 189) says:

وَرَشَان و هى ورشانة . . . ، حَيْذُوان و هى حَيذوانة ، دَلَم و هى دَلَمَة وَ الهاءُ في الثلاثة للافراد لا للتأنيث ،

(For the form of warashān in Persian sources, see footnote).[1]

2. *The meaning of warashān.*

"A certain bird of the pigeon-kind or resembling the pigeon, also called سَاقُ حُرٍّ which is the male of قَمَارِى (or kind of collared turtle-doves, sing. قُمْرِيَّةٌ)—Lane.

(منتهى الارب) قمرى - وَرَشان

But De Slane (Translation of Ibn Khallikān, III, 434, translates the word as wood-pigeon, and so does Ma'louf (*op. cit.*), pp. 189 and 207. The latter says: wood pigeon. Columba palumbus . . . وَرَشان (The turtle dove is Streptopelia Turtur, see Edmund Sanders, *A Bird Book for the Pocket*, 3rd edition, London, 1939, pp. 220 and 222, with coloured illustrations).

[1] Contrary to all Arabic lexicons, the فرهنگ آنندراج vocalises the word as وَرْشان but adds بر وزن سرطان, which proves that وَرْشان is a misprint and we should read وَرَشان like سَرَطان.

Kasimirski renders the word both as "ramier or ساق حر" wood pigeon; and "tourtareth" or turtle-dove (كتاب اللغتين العربية و الفرانساوية).

فرهنگ ناصری renders ورشان as كبوتر صحرائی

3. *Description of* الوَرَشان *and other details about it.*

Al-Damīrī (II, 684) tells us that الورشان which is the male of القمارى is a cross between الفاختة (dove) and الحمامة (pigeon); that of its several varieties there are the Nubian (black) and the Ḥijāzian; but the former sings with more plaintive tones: و صوته بين اصواتها كصوت العود بين الملاهى ; that it loves its young ones passionately, so much so that it has sometimes killed itself, if its young is caught by the game-catcher.

Its eating of dates gives rise to the proverb:

بِعِلَّةِ الوَرَشانِ تأكل رُطَبَ المُشانِ

i.e. with the pretext of the warashān, thou eatest the fresh ripe dates of the (excellent kind) called مُشان: said of one who pretends one thing and means another (Lane). (This proverb is quoted by الجوهرى d. 398 in the صحاح; by الزمخشرى d. 515 in the اساس (Cairo, 1327, II, 281); by الميدانى d. 518 in the مجمع الامثال (Cairo, 1310, I, 161), and by all the later Arabic lexicographers). According to al-Damīrī, it was al-warashān which informed Noah of the subsiding of the waters of the Deluge.

Al-Jāḥiẓ refers to *al-warashān* in his *K. al-Ḥayawān* (Cairo, 1323) on several occasions. In vol. iii, p. 45, he uses حمام as the name of the genus and enumerates some of its species. He says:

كلّ طائر يعرف بالزواج و بحسن الصوت و الهديل و الدعاء و الترجيع فهو حمام
و ان خالف بعضهُ بعضا فى الصوت و اللون و فى بعض النوح و الهديل و الدعاء
و الترجيع فهو الحمام ... قال و القمرى حمام و الفاختة حمام و الورشان حمام
و السفنين (sic الشفنين) حمام و كذلك اليمام و اليعقوب و ضروب أُخرى كلها حمام

This author knows a long-lived and prolific cross-breed between *al-ḥamām* and *al-warashān* and calls it الزاغي (*K. al-Ḥayawān*, iii, 50, l. 4. Cf. al-Damīrī, ii, 684, where it is called الوردانى on the authority of al-Jāḥiẓ). Some difference between

the two, الزاغي and الورداني, is indicated in the *K. al-Ḥayawān*, iii, 50, l. 8. Lower down on this very page the author says:

بين سائر اجناس الحمام من الوراشين و القماری و الفواخت تسافد و تلاقح

Cf. id. p. 62, l. 19: نحن نجد الحمام و نجد الوراشين تتسافد

4. The medical literature in Arabic and Persian notices *al-warashān*. Ibn Sīna in القسم الثانی من القانون فی بیان الادویة المفردة says s.v. ورشان :—

دم الورشان نافع لجراحات العين ... لحمه عسير الهضم ... لحمه يعقل البطن

(Panjab University MS. of the *Qānūn*). For an earlier opinion on the subject, presumably quoted by the author of *al-'Iqd* from some ancient works on medicine, see below, para. 5.

The Persian pharmacopoeia اختیارات بدیعی, composed in A.H. 770, has the following on the subject:

ورشان بپارسی مرغ اللهی (*sic*) خوانند گوشت وی شکم ببندد و دشخوار هضم بود و باید که بسرکه پزند

(Panjab University MS. f. 310*a*)

The اختیارات قطب شاهی (the Panjab University copy bears two autographs of Sulṭān Mohammad Quṭb Shāh, dated in A.H. 1024 and 1071 resp.) quoting the above passage from the اختیارات بدیعی[1] adds some notes thus:

اصل ورشان بپارسی مرغ الٰهی خوانند اصل گوشت وی شکم ببندد و دشوار هضم بود - ملحق موافق منهاج و قانون است اصل باید که بسرکه پزند ملحق موافق منهاجست ،

Another Persian pharmacopoeia, the تحفة المومنين (dedicated to Shah Sulaiman, A.H. 1077–1105; and lithographed on the margin of the مخزن الادوية Delhi, 1278, p. 57) tells us that *warashān* is of the wild pigeon kind, larger than the wild pigeon[2] and is ringed:

(از جنس کبوتر صحرائی است و ازان بزرگتر و طوق دار است) ،

Its Turkish name is given by the same author as الا فاخته (lit. spotted dove). The *Makhzan al-Adwiyah*, p. 637, adds to the above information of his predecessor that

[1] The original text is indicated in the قطب شاهی by the word اصل and the notes by the word ملحق.

[2] I do not think this is correct. A Bird Book by E. Sandars gives the length of the wild pigeon (British species) as 17 inches and of the turtle dove as 11½ inches. The Indian varieties of the turtle dove also appear to be smaller in size than wild pigeons.

the flesh of the ورشان is like that of the wild pigeon and lighter than the flesh of the pigeon and drier than it:

(گوشت آن مانند کبوتر صحرائیست و خفیف‌تر از گوشت کبوتر و خشکتر ازان)

5. Leaving aside lexicographical works, numerous references to *warashān* can be collected from the Arabic and Persian literatures not only of the ninth and tenth centuries A.C., but almost of all centuries from the eighth onwards. I say the eighth, because I have not got anything earlier before me. (Of course, the word does not occur in the Qur'an; and as to *Hadīth*, the word is not noticed at any rate in the *Nihāya* of Ibn Athīr.)

(i) The earliest reference I have come across is in the following lines of الاصمعی (b. 123 d. 215 or 216 A.H./741 to 830 or 831 A.C.):

ايّها البلبل المفرّد فى النخل غريبا من اهله حَيرانا
أ فراقاً تشكوه، ام دمت تدعو فوق افنان نخلة وَرَشانا
(مجانی الادب, III, 157)

(ii) عثمان بن سعيد ابو سعيد المقرئ المصرى (b. 110/728-29, d. 167/783-4), see De Slane's translation of Ibn Khallikān, III, 434, n. 14, a pupil of ابو رُوَيم نافع بن عبد الرحمن ابن ابى نُعيم المدنى (d. 169 or 159, other dates also given, see *Wafayāt al-A'yan*, Cairo, 1310, ii, 151), was given by his teacher the *laqab* of الورشان (or وَرْش , *Wafayāt*, l.c.; منتهى الارب s.v. وَرْش ; cf. Sam'ānī, s.v. الورشى), for he was حسن الصوت بالقراءة (al-Damīrī, ii, 684), and therefore called الورشان, the term being later abridged into ورش (ثم حذف بعض الاسم فقيل له ورش ibid.)

(iii) Al-Asma'ī's pupil, Abū Hātim al-Sijistānī (d. 248/862) is quoted about *al-warashān* in the اقرب الموارد .

(iv) I have given several references above to al-Jāhiz d. 255/868, see also *op. cit.*, vi, 44, l. 11.

(v) In his عيون الاخبار (Cairo, 1343), Ibn Qutaiba (d. 267/880-1) tells us (vol. i, p. 90, l. 1):

الوَرَشان يُصرع فى كلّ شهر مرّةً

(vi) *Al'Iqd* (Cairo, 1321) of ابن عبد ربه (d. 328/940) says on iii, 321:

و اما لحم فراخ الحمام و القطا فهو يولد دما سخنا و اغلظ من الدم المعتدل
و اما فرخ الوراشين فانها مثل فراخ الحمام و القطا ٭

and again on iii, 325, l. 8.

و الجبن و البيض البارد عسرة الانهضام ليبسها و صلابتها و كذلك من الطير الوراشين و الفواخت و الطواويس ،

(vii) Al-Zamakhsharī (d. 515) and al-Maidani (d. 518) have already been quoted under para. 3.

(viii) In the دیوان منوچهری (eleventh century A.C.), edited Kazimirski, Paris, 1887, p. 332, occurs the following verse:

تا برم و بر زیر تو ای گل نوش است تا بر گل بر باز خروش ورشان است

(ix) The *Mu'jam ul-Buldān* (i, 885) of Yāqūt (composed 621/1224) quotes a long list of birds visiting Tinnis, from the تاریخ تنیس (date ?) and mentions الورشان also in line 19.

(x) In the خاتمه حبیب السیر (Bombay, I, 73), p. 48, occurs a curious passage, in which we are told that an Indian prince sent to Sulṭān Maḥmūd Ghaznawī a bird like turtle dove (مرغی بصورت قمری) , which shed tears, if poisoned food was brought into the dining room.

(xi) The author of the فرهنگ ناصری s.v. ورشان says that it is an Arabic word and its Persian equivalent is مرغ الهی and quotes the following from Niẓāmī (about معراج):

مرغ الهیش قفس بر شده قالبش از قلب سبکتر شده

and adds:

درینجا کنایه از روح مطهّر آنحضرت است

See for the verse مخزن الاسرار (*Khamsa*, Bombay, 1328), p. 6.

6. *The Origin of the word.*

It is clear from what has been said above that the word is neither Persian nor Turkish but Arabic, in the literature of which it is traceable to an early date. The Arab lexicographers do not recognize it as a loan word. But compare Fraenkel, *Die Aramaïschen Fremdwörter im Arabischen*, p. 118, where its being a loan word from Aramaic *Varshā* safflour through ورس , is declared as not quite sure.

7. Among the letters of Sulaiman the Magnificent, preserved in the *Munsha'āt al-Salāṭīn* of Feridūn Bek, I cannot trace one addressed to the King of France in 1547.

Out of the two meanings of ورشان wild pigeon and turtle-dove, I should think, in the context referred to by Dr. Stresemann, it is the latter that is likely to be applicable.

REVIEWS OF BOOKS

Some Problems of Historical Linguistics in Indo-Aryan. By DR. S. M. KATRE, M.A., Ph.D., Director of Post-Graduate Research Institute, Poona. (Publisher: N. M. Tripathi & Co., Princess Street, Bombay. Pp. 227+xv. Price Rs.2-8-0.)

This book contains the six lectures delivered by Dr. S. M. Katre, under the auspices of the University of Bombay as Wilson Philological Lecturer for the year 1940-41. The book gives a wealth of material and shows the intelligence and erudition of the author. The mass of material that is put together here in the small compass of some two hundred pages, the penetrating way in which all this has been analyzed and presented the cautious procedure that is followed, the suggestions that are offered regarding new lines of further study are some of the outstanding features of the book. The wide range of studies and the critical insight are evident on every page of the book. While dealing with the subject, the author has made a little departure from the usual procedure that is followed by linguisticians in such books, of discussing phonology, morphology, syntax and the semantics, and has taken 'a bold step of considering the bases of Indo-Aryan and deriving the relevant conclusions which may be of help towards understanding the development of the family'. The subject, enormous as it is, has been taken through two very important stages: the verbal base and the nominal stem. The synonymics that has been dealt in the last lecture has been very ably done. It is this feature that inspires students to work in the new fields opened up by the lecturer.

The first lecture gives the introductory principles of the subject of Historical Linguistics, keeping the readers quite well-posted with regard to the various efforts made by Oriental scholars in this line and thus prepare them to receive the material that is offered in the succeeding lectures. The verbal bases of Indo-Aryan naturally form the first basis of discussion and that is done with an acumen which is at once praiseworthy. The various dhātupāṭhas appended by Sanskrit grammarians to their works on grammar have been analyzed and taken as the basis to fix up the primary roots in I.E. Here also cautions have been given with regard to the pitfalls where, in the linguistic enthusiasm, the researches are likely to go wrong in reconstructing the verbal bases of the P.I.A. From the lectures on verbal bases evolves the third one because the verbal bases lend themselves, in point of time, to the formation of nominal stem which forms the theme of the third lecture. The problem of the nominal stem has been fully considered by Western scholars with regard to the O.I.A. period but suffers from a vacuum with regard to M.I.A. It is this vacuum that has been ably filled in by the discussion in the third lecture. Lastly, the author presents some of the unsolved problems and desiderata, incidentally referring to historical lexicography based upon the phonetic and semantic aspects of words in their time-place context. The synonymics has been explained and its relationship with semantics established by means of some illustrations. The resemblances between this science and that of the textual criticism that comes in, owing to the deep proficiency of the author in the latter, point out the necessity of the *indices verborem* for a scientific dictionary of any N.I.A. language. The author could place the picture of the vocables in their time-place context so very vividly only on account of his acquaintance with the chronology and the genealogy of the MSS.

The subject is vast, the sources are innumerable and the material enormous. But there is complete mastery, and an insight too when, where and how much all that is to be aptly used to establish the thesis in hand.

There is not much discussion about the N.I.A. forms. If these forms come at all, they come rarely and incidentally. How can the whole picture of historical linguistics of Indo-Aryan be complete without the discussion of the N.I.A. forms?

The value of this effort is great and the students of I.E. linguistics will stand indebted to Dr. Katre for putting before them the potentialities of the subject.

P. V. K.

Compromises in the History of Advaitic Thought. By MAHAMAHOPADHYAYA S. KUPPUSWAMI SASTRI, M.A., I.E.S. Published by the Kuppuswami Sastri Research Institute, Madras, 1946, with a Foreword by Dr. Sir S. Radhakrishnan. Pp. 1–37+i–xx. Price Re.1-4-0.

The late MM. Prof. Kuppuswami Sastri was a profound student of Sanskrit literature and particularly of Indian philosophy. He trained many scholars in Sanskrit learning, but owing to his preoccupations with teaching he did not write much. The book under review contains the two lectures that the learned professor delivered in 1940 as the K. Krishnaswami Rao Endowment Lecturer. In these lectures, the Mahāmahopādhyāya shows with great lucidity and penetration how in the development of Advaitic thought accommodations and compromises were made by the leading exponents of the philosophy of Absolute Monism with the practical notions and experiences of the vast majority of common men. He illustrates how even in the oldest literary monument of ancient India, the Rigveda, there is a spirit of accommodation (*saṃvāda*) as in the concluding hymn (Rg., X. 191. 2). He passes in review the thoughts of the Upaniṣads, the Bhagavadgītā (which emphasizes *parasparabhāvanā* and *lokasaṅgraha*), the Bhāgavata Purāṇa (as in IV. 9. 11 and VII. 9. 10), the sūtras of Jaimini and Bādarāyaṇa (that evolve the principle of *ekavākyatā* and *samanvaya*), Kumārila, Prabhākara, Gauḍapāda and Maṇḍana, Śaṅkara (with his insistence on *pāramārthikasattā* and *vyāvahārikasattā* and on *parā vidyā* and *aparā vidyā*) and his disciples Padmapāda and Sureśvara, Sarvajñātman, Vimuktātman, Udayana, Śrī Harṣa, Madhusūdanasarasvatī, Appayyadīkṣita. The learned lecturer winds up his lectures by quoting the verse of Manu (IV. 138: *satyam brūyāt*, etc.) and proposing for his purpose two other words in place of *brūyāt*, viz. *kuryāt* and *dhyāyet*. This small work deserves to be read by all interested in the development of Advaitic thought and the spirit of compromise displayed by the greatest exponents of it throughout the ages.

P. V. K.

The Autobiography and Biography of Dadoba Pandurang (in Marathi). Edited and written by MR. A. K. PRIYOLKAR, B.A., and published by Messrs. Keshav Bhikaji Dhavale, Bombay, with a Foreword by the Hon'ble Mr. B. G. Kher, Premier of the Province of Bombay. Pp. 62+464. Price Rs.12.

This is a composite work. The first part of it contains the autobiography of Dadoba Pandurang Turkhud (from 1814, the date of Dadoba's birth to 1847), while the second part is a biography of Dadoba (from 1847 to 1882, the year of his death), written by Mr. Priyolkar from materials collected with great industry and care from old Government and other records and the files of old Marathi and English newspapers and journals. Dadoba was a profound scholar of Marathi, Sanskrit and English. He is known as the first grammarian of Marathi and is often styled the Pāṇini of the Marathi language. His autobiography sheds very interesting light on

the first decades of British rule in Western India and the religious and social conditions of our people in the first half of the last century. The autobiography is most attractive and full of human interest. Mr. Priyolkar has brought to bear on the autobiography his vast and accurate reading and his notes have in some places corrected the statements of Dadoba himself from contemporary but little known records. The biography is full of interesting sidelights on the movements started by the first impact of missionary efforts and Western ideas upon our educated men such as the Mānavadharmasabhā, Paramahaṁsasabhā and the Prārthanāsamāja. The information he furnishes about these is invaluable. It is a matter for satisfaction that Mr. Priyolkar does not take on trust the statements of even such distinguished men as the late Sir Narayan Chandavarkar but submits them to a searching historical analysis. Mr. Priyolkar must be congratulated on having produced work which is a model of research, of single-minded quest of truth and patient industry.

P. V. K.

A Handbook of Diplomatic and Political Arabic. By B. LEWIS, Ph.D., Reader in the History of the Near and Middle East, School of Oriental and African Studies, University of London. 73 pp. Luzac, London, 1947. 4*s*. 6*d*.

Dr. B. Lewis has produced a very useful glossary of terms and fully deserves to be congratulated. The book contains two main sections—the first section consists of an English-Arabic and the second, an Arabic-English vocabulary. Then follows an extremely useful note on civil ranks and titles, and explains the difference between جلالة , دولة , رفعه , سعادة and others.

This vocabulary should be on the reference shelf of all representative Oriental libraries.

A. A. A. F.

The Magadhas in Ancient India. By DR. B. C. LAW. Royal Asiatic Society Monographs, Vol. XXIV. Pages 50. London, 1946. Price in stiff paper covers, 7/6.

An accepted authority of international repute on tribes in ancient India, Dr. B. C. Law in his latest monograph, *The Magadhas in Ancient India*, amply fulfils the expectations and lives up to his reputation. The Magadhas have played a very important part in the political and cultural history of India, and Buddhism and Jainism were nurtured and established on a sound footing in the sympathetic soil of Magadha. For sources Dr. Law lays his hands on Indian material comprising Brahmanical, Buddhist and Jain texts in Sanskrit, Pali and Prakrit, and also Chinese and Tibetan accounts. He further draws on numismatic, epigraphic and archaeological data.

According to traditional history as recorded in the Purāṇas, Saudyumnas appear to be the earliest dynasty connected with Magadha. But as the Puranic accounts relating to this period are obscure and legendary, Dr. Law has rightly begun the history of Magadha with Jarāsandha, the first emperor of Magadha. The Bārhadratha dynasty (to which Jarāsandha belonged) was succeeded in turn by the Bimbisāra, Śiśunāga, Nanda, Maurya, Śuṅga, Kāṇva, Andhra and Gupta dynasties. The story is continued to the decay of the Magadha empire on its inclusion in the Gauḍa empire of Pālas and Senas. The treatment is detailed, systematic and chronological. The author has expressed his views without any prepossessions after

carefully distinguishing legend from history. More than half the book (pp. 22–45) is devoted to the descriptions of places of historical and religious importance in Magadha, with detailed accounts of the events associated with them. These include Rājagṛha, Girivraja, Pāṭaliputra, Nālandā and Vikramaśilā. There is a sketch-map of Magadha and adjacent countries, and a useful index.

There are a few minor inaccuracies and omissions, probably through oversight, in the footnotes (page 5, n. 3; page 7, n. 3, 5; page 9, n. 1). The book will be found eminently useful by all students of ancient Indian history and culture.

A. D. P.

The Mudrārākṣasanāṭakakathā of Mahādeva. Edited by DR. V. RAGHAVAN. The Sarasvati Mahal Series 1. Pages viii+92+40+xliv. Tanjore, 1946. Price Rs.2-8-0.

That the Tanjore Library contains one of the best and biggest collections of Sanskrit MSS. in South India is clearly seen from Prof. P. P. S. Sastri's Descriptive Catalogue of MSS. in the Sarasvati Mahal Library in 20 volumes, and the decision of the Administrative Committee of the Library to issue editions of important MSS. is commendable. The book under review is the first of the projected series. The text is based on a single MS. (curiously enough, not noticed in the catalogues of the Library, *Preface*, p. vi) in Telugu characters, comprising 33 sheets of country paper. As indicated by the title, the book deals with the story of the *Mudrārākṣasa* (*M*) by Viśākhadatta. The editor, Dr. Raghavan, is a well-known figure in the world of Sanskritists.

In the elaborate and scholarly introduction, Dr. Raghavan deals with (i) all known works on the story of *M*, (ii) the author Mahādeva and his date, (iii) comparison of Mahādeva's text with *M*, (iv) English translation of the text, and (v) the story of Nanda, Candragupta and Cāṇakya as found in Brahmanical, Buddhist, Jain and Greek sources. The Notes explain difficult words, and elucidate traditional and historical allusions in the work. There are useful indexes at the end comprising (i) alphabetical index of and notes on the names in the story, (ii) index of verses, and (iii) concordance of prose passages taken from the *M*.

The *Mudrārākṣasanāṭakakathā* gives a complete account of the story of the drama as well as of the antecedent events, which will serve as the best introduction to students for the easy understanding of the complicated plot of the *M* with its multiplicity of incidents, their intricate interweaving in the drama, and the conflicting and confusing variety of versions of the historical background of the story. This short work is suitable for being prescribed as a text for undergraduate students of our Universities.

A. D. P.

BOOKS RECEIVED

Vaiṣṇavopaniṣad-s. Translated into English (on the basis of the Commentary of Śri Upaniṣad-Brahma-Yogin) by T. R. Srinivasa Ayyangar and edited by G. Srinivasa Murti. (Adyar Library Ser. No. 52) 1945. Pp. 31+498. Rs.10.

Tantrasārasamuccaya of Nārāyaṇa. Part I. Ed. by V. A. Ramaswami Sastri, M.A. (University of Travancore) 1945. Pp. 25+35+308. Rs.3.

Nyāyakusumāñjali of Udayanācārya. Vol. I. Books 1 and 2. Translated by Swami Ravi Tīrtha. (Adyar Library Ser. No. 53) 1946. Pp. xv+117. Rs.4.

Kota Texts. Parts 1, 3 and 4. By M. B. Emeneau. (University of California Press) 1944–1946. Pp. 191, 1-190, 191-374. $2.00 per part.

Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat. By H. D. Sankalia. (Sri Pratapsinha Maharaja Rajyabhisheka Granthamala, Memoir 4, Baroda State Press) 1946. Pp. 336+31 plates.

Mahābhārata. Bhīṣmaparva (I). Ed. by S. K. Belvalkar (Bhandarkar O.R. Institute) 1946. Pp. x+39. Rs.8.

Critical Word Index to the Bhagavadgītā. By Rao Bahadur P. C. Diwanji. Bombay, 1946. Pp. 18+366. Rs.12.

Darpaṇa Saṅgraha. Ed. by Vinayak Krishna Joshi and S. M. Sahasrabuddhe. (Mumbai Marathi Grantha Sangrahalaya Ser. No. 1) 1946. Pp. 140. Rs.3. (Marathi).

Pañcaratī. By A. K. Priyolkar and others. (Marathi Granthalaya Sangh Ser. No. 1) 1946. Pp. 94. Rs.2. (Marathi).

Tulsī. By Ramesh Bedi, Ayurvedalankar. (Himalaya Herbal Institute, Badami Bagh, Lahore) 1946. Pp. 167. Rs.2. (Hindi).

Manasabdari System and the Mughal Army. By Abdul Aziz, Bar-at-Law. (1 Davis Road, Lahore). Pp. 242. Rs.6.

Vedic Bibliography. By R. N. Dandekar, M.A., Ph.D. (Karnatak Publishing House, Bombay 2) 1946. Pp. 20+398. Rs.15.

Paryāyaratnamālā. By Mādhavakara. Ed. by Dr. Tarapada Chowdhury (Kadamkuan, Patna) 1946. Pp. 10+142.

Origins and Purpose; a Handbook on the British Commonwealth and Empire. (Empire Information Service, H.M.S. Office) 1946. Pp. 136. 2*s*.

Grammaire de la Langue Mongole Ecrite. Part I. Par Louis Hambis. (Adrien—Maisonneuve, 11, Rue Saint-Sulpice, Paris VIe) 1946. Pp. 108 with tables of Alphabets. 575 Francs.

Coins of Marwar. By Pandit Bisheshwar Nath Reu. (Jodhpur Government Press) 1946. Pp. iv+31+5 plates.

Cultural History from Vāyu Purāṇa. By D. R. Patil, M.A., LL.B., Ph.D. (Bomb.). (Deccan College Postgraduate and Research Institute, Poona) 1946. Pp. xvii+348. Rs.15.

Further Sources of Vijayanagar History. By Prof. K. A. Nilakanta Sastri and Dr. N. Venkataramanayya. (University of Madras) 1946. Three volumes—Vol. 1, pp. 396; Vol. 2, Texts, pp. 448; and Vol. 3, Translations and Summaries, pp. 330. Rs.21.

Saṅgitarāja of Kālasena (Mahārāṇa Kuṁbha). Vol. I—Pathyaratna Kosha. Ed. by Dr. C. Kunhan Raja. (Anup Sanskrit Library, Bikaner. The Ganga Oriental Ser. No. 4) 1946. Pp. xxxvii+106.

Prākṛtaprakāśa of Vararuci. Ed. by Dr. C. Kunhan Raja and K. Ramachandra Sarma. (The Adyar Library Ser. No. 54) 1946. Pp. xviii+198. Rs.4-4.

Sphoṭavāda by Nāgeśa Bhaṭṭa. Ed. by Vyākaraṇaśiromaṇi V. Krishnamacharya with his own commentary Subodhinī. (Adyar Library Ser. No. 55) 1946. Pp. 10+31+114. Rs.3-12.

Field Songs of Chhatisgarh. By S. C. Dube. (The Universal Publishers Ltd., Lucknow. Folk-Culture Ser. No. 2) 1947. Pp. xviii+95. Rs.3-12.

Drama in Sanskrit Literature. By R. V. Jagirdar, M.A. (Popular Book Depot, Bombay 7). Pp. 170. Rs.8-4.

Anekārthatilaka of Mahīpa. Ed. by M. M. Patkar. (Deccan College Postgraduate and Research Institute, Poona) 1947. Pp. 215+2. Rs.2.

The Vedantic Buddhism of the Buddha. By J. G. Jennings, M.A. (Oxon), C.I.E. (Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press) 1947. Pp. cxvii+679. £2-2.

Introduction to Telugu Grammar. By Alfred Master, C.I.E., M.A. (Luzac & Co., Ltd.) 1947. Pp. 31. 5s.

India in Kālidāsa. By Bhagwat Saran Upadhyaya. (Kitabistan, Allahabad) 1947. Pp. xvi+385. Rs.25.

Catalogue of the Anup Sanskrit Library. Fasc. III. By Dr. C. Kunhan Raja and K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. 1947. Pp. 201-300.

Origin and Spread of the Tamils. By V. R. Ramachandra Dikshitar, M.A. (Adyar Library Ser. No. 58) 1947 Pp. 110. Rs.3-8.

Pañcaprakriyā of Sarvajñātman. With the commentaries of Ānandajñāna and Purṇavidyāmuni. Ed. by T. R. Chintamani. (University of Madras) 1946. Pp. xvi+92. Rs.2-8.

Printed by Norman A. Ellis, Baptist Mission Press, 41A Lower Circular Road, Calcutta, and Published by the Bombay Branch, Royal Asiatic Society, Bombay.

Regulations concerning Contributions to the Journal

1. A paper may be offered by any Fellow or Member of the Society. Papers by Non-Members must be communicated through a Member.

2. A paper offered for publication should be completely ready as copy for press, *i.e.*, type-written on one side of each sheet and prepared in accordance with regulations printed below, and should be sent to one of the Editors of the Journal.

3. The Editorial Committee will determine whether a paper shall be printed, and, if printed, in what form.

4. Every paper consisting of more than 10 pages of type-script or manuscript should be accompanied by a summary not exceeding 200 words in length.

5. Contributors are earnestly requested to use the system of transliteration now adopted by this Society.

6. Titles of books cited should be given in full at the first citation; thereafter reference should be made by using only significant words in the title, but with sufficient clearness to avoid doubt or confusion. Uniformity of abbreviations must be observed throughout the paper.

7. Titles of articles in periodicals should be cited in quotation marks; the name of the periodical should be printed in italic. The following abbreviations for the Journals of the principal Oriental Societies should be adhered to:—*Ep. Ind.*, *Ind. Ant.*, *JA.*, *JAOS.*, *JASB.*, *JBBRAS.*, *JRAS.*, *WZKM.*, *ZDMG.* Volume and pagination should be indicated as in the following examples:—*ZDMG.*, 27, 369 ff. (*Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, volume 27, pages 369 and following.)

8. The greatest possible conciseness in their papers is desired of contributors for the sake of economy. Additional printer's charges for alterations other than corrections of printer's errors must be borne by the contributor.

9. The indiscriminate use of Oriental characters along with Roman being very undesirable from the points of view of both printer and reader, only longer quotations from Oriental languages will, as a rule, be printed in non-Roman character.

10. Thirty off-prints of an article are supplied to each contributor free of charge. Further copies, if desired, may be obtained by giving due notice to the Secretary and on payment of a small extra charge to cover the printing expenses.

B.B.R.A. SOCIETY'S PUBLICATIONS FOR SALE.

JOURNALS.

Volumes.	Nos.	Year.		Price. Rs. a. p.
I and II	1-11	1841-47	each number	3 0 0
III and IV	12-17	1847-52	"	4 0 0
V to XIX	18-53	1853-97	"	5 0 0
XX to XXI	54-59	1897-03	"	5 0 0
XXII	60-62	1904-07	"	4 0 0
XXIII	63-67	1908-13	"	3 0 0
XXIV	68-70	1914-17	"	4 0 0
XXV to XXVI	71-75	1917-23	"	5 0 0

NEW SERIES.

Volumes.	Nos.	Year.		
I	1 & 2	1925	.. ..	12 8 0
II	"	1926	.. ..	10 0 0
III	"	1927	.. ..	15 0 0
IV	"	1928	.. ..	10 0 0
V	"	1929	.. ..	7 8 0
VI	"	1930	.. ..	15 0 0
VII-VIII	"	1931-32	.. .. .. each	7 8 0
IX-X-XI	"	1933-34-35	.. .. .. "	10 0 0
XII	"	1936	.. ..	15 0 0
XIII	"	1937	.. ..	7 8 0
XIV	"	1938	.. ..	10 0 0
XV	"	1939	.. ..	7 8 0
XVI	"	1940	.. ..	10 0 0
XVII	"	1941	.. ..	7 8 0
XVIII	"	1942	.. ..	10 0 0

EXTRA NUMBERS.

*No. 34A Dr. Buhler's Report on Sanskrit MSS. Kashmir (1877)	5 0 0
*" 41 Dr. Peterson's Report on Sanskrit MSS. (1882-83)	5 0 0
*" 44 Do. do. (1883-84)	5 0 0
" 45 Do. do. (1884-86)	5 0 0
*" 49A Do. do. (1886-92)	5 0 0
Origin of Bombay. By Dr. J. Gerson da Cunha, 1900	10 0 0
*Centenary Memorial Volume, 1905	10 0 0
No. 75A Indian and Foreign Chronology. By B. V. Kotkar	5 0 0
*Index to the Transactions of the Literary Society, Bombay, Vols. I—III, and to the Journals of the B.B.R.A. Society, Vols. I—XVII, with a Historical Sketch of the Society. By Ganpatrao K. Tiwarekar, Librarian ..	4 0 0
Folklore Notes compiled and edited by R. E. Enthoven, C.I.E., I.C.S., from materials collected by the late Mr. A. M. T. Jackson, I.C.S., 2 vols. (Vol. I—Gujarat, Vol. II—Konkan). Each volume	3 0 0
Buddhaghosa. By Dr. B. C. Law, M.A., B.L., Ph.D., D.Litt. (B.B.R.A. Society Monograph No. 1)	6 0 0
Some Jaina Canonical Sūtras. By Dr. B. C. Law, M.A., B.L., Ph.D., D.Litt. (B.B.R.A. Society Monograph No. 2)	15 0 0

CATALOGUE OF THE LIBRARY.

Complete Catalogue of the Library—	
Part I—Authors, up to the end of 1915	7 0 0
Part II—Subjects, up to the end of 1917	9 0 0
Two volumes in one order	14 0 0
Yearly Catalogues of the Library of the B.B.R.A. Society—	
From 1923 to 1944 .. .. each	0 8 0
1946 & 1947 .. .. "	1 0 0
Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts in the Library of the Society. Compiled by Prof. H. D. Velankar, M.A. Vol. I—Scientific Literature	5 0 0
Vol. II: Hindu Literature	8 0 0
Vols. III-IV: Jain and Vernacular Literature	4 0 0
Descriptive list of Arabic, Persian and Urdu Manuscripts in the Library of the Society	1 8 0

BOMBAY GEOGRAPHICAL SOCIETY.

Proceedings, Bombay Geographical Society, 1837 & 1839 .. .. .. each	0 8 0
Do. do. 1838 & 1840 .. .. .. "	1 0 0
Transactions, Vols. VI-X, 1841-1852 .. .. "	1 8 0
Do. do. XI-XIX, 1852-1873 .. .. "	2 0 0
Index to the Transactions of the Bombay Geographical Society, Vols. I to XVII, with Catalogue of the Library. By D. J. Kennelly, Hon. Secretary	5 0 0

* Out of Stock.

N.B.—This price list cancels all previous lists.